

**ՄԾԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՀՈՎԱՆԱԽՈՐՈՒԹԵԱՆ ՓՐԿԱՐԱՐ
ՏՆՕՐԻՆՈՒՄԸ**
**ՆԾՈՒՄՆԵՐ՝ ՄԾԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԱՌԱՐԿԱՆԵՐՈՒ ՎԱՂ ԱՐԴԻ ԱՌԵԻՏՐԱԿԱՆ
ՀՈՎԱՆԱԽՈՐՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ***

Սեպուհ Դաւիթ Ասլանեան

Կրօնը կը նպաստէր ոչ միայն գործարարական յարաբերութիւններու ձեւաւորումին, այլեւ անոնց պատշաճ վարքագիծին: Կրկին անգամ մարդուն բարեպաշտութիւնը եւ աստուածաւախութիւնը կ'ոգեկոչուին, երբ անոր յիշեցում կը կատարուի կառ-
չելու գործարարական լաւ վարքի կամ երբ ան կը դրուատուի իր բարեկամներուն գործերը գերազանց տնօրինելուն համար: Ժամանակակից ընթերցողը հակուած է այս նամակներուն մէջ Աստուծոյ մշտական յիշատակումները ընկալելու իբրեւ զուտ *façon de parler* (խօսելաձեւ) մը: Պարագան այս չէ: Աստուած կը պատկե-
րացուի իբրեւ բնութեան եւ մարդկային կեանքին մէջ տեղի ունեցող ամեն բանի, ներառեալ մարդկային մտածումներուն, որոշումներուն եւ գործերուն արարողը: Ան, այսպէս ըսած, ֆիզիքական աշխարհի ամենէն գործուն հիմքն է: Հետեւաբար զայն մտքին մէջ եւ լեզուին վրայ մշտապէս պահելը ամենէն գործնական բանն էր, որ լաւ գործարար մը կրնար ընել... Կրօնը անկասկած ամենաուժեղ տարրն էր վաճառա-
կանի մը մտաւոր կազմուածքին մէջ եւ կրօնը կ'ենթադրէր անդամակցութիւն՝ կրօ-
նական յատուկ համայնքի մը: (Կոաթայն, Հրեայ առեւտրականներու նամակներ (Letters of Jewish Traders, էջ 7-8):

*Ինչ որ Շլոմօ Կոաթայն կը գրէ միջնա-
դարեան Մաղրէպի վաճառականներու մա-
սին եւ կրօնական այն բարեպաշտութեան,
որ իբրեւ Հիմք կը ծառայէր անոնց կեանքին
գրեթէ իւրաքանչիւր ոլորտին մէջ, մասնա-
ւորաբար՝ անոնց առեւտուրին, նոյնը կարե-
լի է ըսել նաեւ սեֆեաններու կայսերական
մայրաքաղաք Սպահանի ծայրամասին
գտնուող Նոր Զուղայի առեւտրական ա-
րուարձանին հայ վաճառականներու մա-
սին: Ինչպէս ծանօթ է՝ հայ հեռակալ առեւտ-
րականներ վաղ արդի ժամանակաշրջանին*

*հաստատած էին բնակավայրերու համաշ-
խարհային ցանց մը, որ արեւմուտքի մէջ կը
տարածուէր մինչեւ Լոնտոն, Քատիս եւ
Մարսէյ, իսկ արեւելքի մէջ՝ մինչեւ Սուրաթ,
Մատրաս, Կալկաթա եւ Մանիլա: Հայ վա-
ճառականներու գործունէութեան բազմա-
թիւ դրսեւորումներ, ներառեալ կրօնի եւ
դաւանանքի հետ կապը, շոշափուած են սոյն
հեղինակին եւ այլոց կողմէ՝: Անոնց պատ-
մութեան վերաբերող կրօնական եւ դաւա-
նական տարբերէն յատկանշական տարր մը,*

* Երախտապարտ եմ Աննա Օհանջանեանին տոյն ուսումնասիրութիւնը գրելու զանազան փուլերուն հայ աստուածաբանական ուսմունքներու նուրբ կէտերուն առնչող բազմաթիւ գրոյցներուն հա-
մար: Նաեւ շնորհակալ եմ Մայքըլ Սթոնի, Հայկ Իւթինեանի, Հրաչ Զիլինկիրեանի, Տանիէլ Օհա-
նեանի, Հենրի Շափիրոյի, Մայքըլ Փայֆըրի.

Քրիսթինա Մարանսիի եւ Լէրին Փինոնի: Լը Միւզէոն (Le Musée) կիսամեայ հանդէսին գրա-
խօսները նույնպէս խորին շնորհակալութեան ար-
ժանի են իրենց մասնագէտի խորհուրդին եւ
համբերութեան համար: Վերջապէս եւ նոյնքան
շնորհակալ եմ Սաթօ Մուղլայեանին՝ իր ոգեշնչու-
մին եւ անսասան զօրակցութեան համար, ինչ-
պէս նաեւ պարբերաբար ինձի յիշեցնելուն, որ հե-

որ խորքին մէջ չէ հետազոտուած, հայ եկեղեցիի պատկանելիութեամբ յատկանշուած դաւանական ինքնութեան դերն է՝ մշակոյթի հովանաւորութեան նախատիպերու ձեւաւորումին մէջ: Այս բնոյթի մշակոյթի հովանաւորութիւնը կը ներառէր եկեղեցիներու կառուցումն ու վերանորոգութիւնը, տպարաններու հիմնադրութիւնը վաղ արդի հայկական սփիւռքի տարածքին եւ յատկապէս տպագիր գործերու պատուիրումը: Տպագիր գիրքերու, յիշատակարաններու, տապանաքարերու եւ եկեղեցիներու մէջ այլ արձանագրութիւններու վրայ նոյնիսկ արագ ակնարկ մը նետելով ի յայտ կու գայ, թէ հայ մեծահարուստ բարերարները ջերմեռանդ հաւատացեալներ էին եւ դաւանական գրգապատճառներէ մղուած կը հովանաւորէին եւ կը պատուիրէին մշակութային գործեր: Անշուշտ յիշատակարաններու վերաբերող ստուար զբաղանդութիւնը իբրեւ յատկանշական երեւոյթ կը նշէ մշակութային գործերու հովանաւորութեան մէջ նուիրատուն եւ անոր համայն զերդաստանը յիշելու եւ անոնց համար ազօթելու կարեւորութիւնը: Այնուամենայնիւ այս գրականութիւնը շատ յաճախ զանց կ'առնէ այն ինչ որ կարելի է կոչել «հոգիի բարօրութիւնը», ինչպէս նաեւ՝ հոգիին յաւիտեական փրկութիւնը իբրեւ վճարող թէեւ չբացայայտուած գերագոյն նպատակը մշակութային արտադրութեան առեւտրական հովանաւորութեան [mercantile patronage for cultural production]:

Այս շարադրանքը նախափորձ մըն է անգրագառնալու վաղ արդի հայկական սփիւռքի տարածքին հեռակայ առեւտրականներու կողմէ մշակոյթի հովանաւորու-

թեան հարցին: Թէեւ գիտաշխատողներ ընդունած են, որ վաղ արդի ժամանակներուն, նոյնիսկ՝ աւելի վաղ, հայ առեւտրական համայնքը «իր եկամուտին նկատառելի մեկ մասը նուիրած է բարեպաշտ կամ բարեսիրական գործունէութեան»², սակայն ըստ երեւոյթին գոյութիւն չունի որեւէ գիտական բացատրութիւն, թէ ինչո՞ւ իրօք ալ այս էր պարագան: Բացթողումին անդրադառնալու նպատակով սոյն շարադրանքը կ'առաջարկէ նոր հայեցակարգային ձեւաւորում (conceptual model) մը հայկական սփիւռքի տարածքին մշակութային արտադրութեան վաղ արդի հովանաւորութեան վերաբերեալ: Արխիւային անտիպ փաստաթուղթերու, ինչպէս՝ վերջին կտակներու եւ կտակարաններու, կոնդակներու, մեծ մասով չօգտագործուած նամակային թղթակցութեան, վաղ արդի տպագիր գիրքերու մէջ հրատարակուած յիշատակարաններու, Հնդկաստանի հայկական եկեղեցիներէն եւ գերեզմանատուներէն տապանագիրքերու, ինչպէս նաեւ միջնադարեան աստուածաբան Գրիգոր Տաթեւացիի (ապրած է 1346-1409) մշակած վախճանաբանական տեսութեան ուշագիր ընթերցումով՝ սոյն շարադրանքը կը քննարկէ այն գաղափարը, թէ մշակութային արտադրութեան [cultural production] հովանաւորութեան մղիչ ուժ հանդիսացած են այլազան գրգապատճառներ, —ինչպէս՝ Քրիստոսի երկրորդ գալուստին առիթով անդենականի մէջ հովանաւորին եւ անոր հարազատներուն հոգիի փրկութեան մտահոգութիւնը, —որոնք խթանած են «դաւանական ազգին» [confessional nation] օգնելու բարեգործական արարքը, նաեւ աւելի աշխարհիկ

տաօտութեան քննադատական լուսաւորութիւն դարձնել արուեստի եւ խորհրդանշական իմաստներու:

1 Aslanian, *From the Indian Ocean to the Mediterranean*; Aslanian, 'A Ship with Two Rudders?', Aslanian, *Early Modernity and Mobility*: Տե՛ս նաեւ:

Herzig, *The Armenian Merchants of New Julfa*, յատկապէս 8 եւ 193, Aghassian – Kevonian, *Le commerce arménien dans l'Océan Indien*, ինչպէս նաեւ՝ հետեւեալ գերագանց գործը. Բաղդադեան, Կոստանդնուպոլիս, Աշխարհաժողով:

2 Mauro, *Merchant Communities*, 1350-1750, 274.

ձգտումներ, ինչպէս՝ առեւտուրի աշխարհին մէջ հովանաւորին վայելած «ընկերային դրամազուլիսին» (*social capital*) կամ հեղինակութեան ուժին ուճացումը: Շարադրանքը դիտել կու տայ, թէ հոգիի փրկութեան մտահոգութիւնը՝ ննջեցեալներուն անունները յիշատակարաններու եւ հարթ տապանաքարերու արձանագրութիւններու մէջ յիշելով, հաւանաբար մշակոյթի հովանաւորութեան խորհրդաւոր արարքը խթանող ամենէն յատկանշական գործօններէն էր: Այս ձեւաւորումը կը կոչեմ «մշակոյթային հովանաւորութեան փրկարար տնօրինում»՝ [*salvific economy of cultural patronage*]՝ զայն տարբերելու համար մշակոյթի հովանաւորութեան աւելի պետականակերպէրէն քաղաքական տնօրինութենէն³:

Շարադրանքին առաջին մասը կը ներկայացնէ ընդհանուր պատկերը փրկարար տնօրինման՝ վերադառնալով հայ եկեղեցիին յետ մահու վախճանաբանական (*eschatology*) տեսութեան: Այստեղ առանձնայատուկ ուշադրութեան առարկայ է կայաններու կամ օթեւաններու խորհրդաւոր վարդապետութիւնը, որ Տաթեւացիին բանաձեւած է 1398-ին, վերջին դատաստանէն եւ Քրիստոսի երկրորդ գալուստէն առաջ հոգիներու կարգավիճակին մասին հայ եկեղեցիին հայեցակէտը ներկայացնող իր համառօտագրութեան մէջ: Շարադրանքին առաջին մասին մէջ այս վարդապետութիւնը կ'ուսումնասիրուի կաթողիկէ եկեղեցիին քաւարանի հասկացութեան հետ կապի դիտանկիւնէն: Փաստարկուծս այն է, թէ Տաթեւացիին վարդապետութիւնները եւ անոնց հետագայ զարգացումները հիմքը կը կազմեն փրկարար տնօրինման: Ինչպէս

այս մասին մէջ կը տեսնենք, մասնաւորաբար հայ եկեղեցիին հետ առնչուած ողորմութեան նուէրներ եւ մշակոյթի հովանաւորութիւններ վաղ արդի ժամանակներու հայերուն կողմէ լայնօրէն ընկալուած են իբրեւ հանգուցեալ բարերարներու եւ անոնց հարազատներու հոգիներուն հոգածութեան միջոց: Նկատի ունենալով, որ երկրային կեանքի եւ յաւիտենական փրկութեան միջեւ այս յարաշարժ տարածութիւնը խորքին մէջ մոռցուած է ժամանակակից գիտական ուսումնասիրութեան բնագաւառին մէջ, սոյն շարադրանքին առաջին մասը կը յիշեցնէ, թէ առեւտրական հովանաւորութեամբ արտադրուած նիւթեղէն մշակոյթին մեծ մասը ամուր հաստատուած է հոգեւոր եւ վախճանաբանական հիմքի մը վրայ:

Երկրորդ մասը կ'առաջարկէ նոր դիտանկիւնէ ընթերցել միջնադարեան եւ վաղ արդի յիշատակարանները, որոնց մէջ մշակոյթի հովանաւորներ իրաւասութիւնը ունէին արձանագրելու իրենց, ինչպէս նաեւ իրենց ազգականներուն անունները, յիշատակելով հանգուցեալները եւ ընթերցողին աղերսելով, որ աղօթէ իրենց հոգիին բարօրութեան համար: Այս մասին մէջ կը քննարկուին նաեւ թաղման արձանագրութիւններ, ինչպէս՝ հարթ մակերեսով տապանաքարեր, որոնք իբրեւ յիշողութեան վայրեր (*lieux de mémoire*) կրնային երաշխաւորել, որ մշակոյթի բարերարներու, ինչպէս նաեւ անոնց հարազատներուն հոգիները յիշուին եւ աղօթքներու արժանանան՝ հոգեկան փրկութիւն ապահովելու գերագոյն նպատակով: Այստեղ կը քննարկեմ, թէ ինչպէս յիշողութեան եւ աղօթքի այս մշակոյթը յենակէտը կը կազմէր մշակոյթի հովանաւորութեան փրկարար տնօրինման:

3 «Փրկարար տնօրինում» (*salvific economy*) եզրը կ'օգտագործեմ ընկերաբանական իմաստով եւ անկասկած՝ տարբեր հայկական աստուածաբանութեան բնորոշ «փրկագործութեան տնօրինութիւն» եզրէն: Օնորհակալութիւն կը յայտնեմ

Հրաչ Զիլիկիթեանին, որ ուշադրութեանս յանձնեց հայերէն այս եզրը:

Եզրափակիչ մասին մէջ մշակութային արտադրութեան երեք պատկերներ ներկայացնելով՝ կը միտիմ ցայտուն դարձնել փրկարար տնօրինման հիմնական ուղուագիծերը: Վաղ արդի ժամանակաշրջանի մշակութային երեք առարկաներու վրայ կեդրոնացումիս նպատակն է լուսարձակի տակ առնել մշակոյթի հովանաւորութեան գործին աստուածաբանական եւ վախճանաբանական հիմքերուն վերաբերող աւելի ընդարձակ փաստարկումներս, որոնք ցարդ անտեսուած են ուսումնասիրողներու կողմէ: Առաջին եւ վերջին պարագայի ուսումնասիրութիւնները (case studies) տպագիր գիրքեր են (1666-ին Ամսթերտամի մէջ Ոսկան Երեւանցիի տպագրած Հայերէն Աստուածաշուէնը եւ 1797-ին Հրատարակուած մեկնաբանութիւնը Գիրք սաղմոսաց Դաւթին, որ պատուիրուած է Սուրաթի մէջ եւ տպագրուած՝ Աստրախանի): Իսկ երկրորդ գործը 1695-ին Պենկալիոյ Ջինսուրա (Կալկաթայէն հիւսիս) քաղաքին մէջ Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցին է, որ կառուցուած է շուղայեցի վաճառականի մը կողմէ՝ ի յիշատակ իր Հանգուցեալ եղբոր:

1. Մշակութային հովանաւորութեան փրկարար տնօրինումը եւ «կայանները» կամ՝ հոգիներու երկնային օթեւանները

«Մշակութային հովանաւորութեան փրկարար տնօրինման» մեր քննարկումը սկսելու պատշաճ մեկնակէտ մըն է օսմանեան Զմիւռնիոյ մէջ անգլիացի հիւպատոս Փոլ Ռայքոյի (ապրած է 1629-1700) այժմ անծանօթ յունական եւ հայկական եկեղեցիներու ներկայ իրավիճակը յամին Քրիստոսի 1678 (*The Present State of the Greek and Armenian Churches, Anno Christi 1678*) գործին 11-րդ գլուխը, որուն վերնագիրն է՝ «Անոնց կարծիքը բաժանումի վիճակին մէջ

գտնուող հոգիներու մասին եւ անոնց ի գործ դրած արարողութիւնները մեռելաշնորուն Համար»։ Ռայքօ կ'ուրուագծէ յետ մահու կեանքին վերաբերող հայկական աստուածաբանական վարդապետութիւն մը, որ իրեն փոխանցուած է կա՛մ տեղացի միջնորդներու կողմէ կա՛մ տպագիր նիւթերու միջոցով։ Ան դիտել կու տայ։

Անոնք կը հաւատան, թէ անհատը, որ կը մահանայ տաղշխարած, անմիջապէս դրախտ չ'երթար, ոչ ալ մեղաւորը՝ դժոխք, այլ՝ երկուքն ալ կը բռնուին ճամբուն վրայ եւ միասին կը տեղաւորուին նոյն վայրին մէջ, որ կը կոչեն Կայանք, որ ութերորդ երկինքն է, ուր աստղերն են . . . Թեթեւ մեղքերու բեռով մահացածները կ'երթան նոյն վայրը եւ պատիժ գերծ կը մնան՝ շնորհիւ հաւատացեալներուն ողորմածութեան եւ բարի գործերուն։ Անոնք կը հաւատան, թէ մինչեւ յարութեան յաջորդ օրը արդարներուն հոգիները չեն տեսներ Աստուծոյ երեսը ոչ ալ կը վայելեն երանական տեսութիւնը, այլ միայն կը լեցուին եւ կը վերանորոգուին անոր փառքին եւ Աստուծային լուսաւորութեան որոշ ճառագայթներով⁴։

Թէեւ աղօտ եւ աղաւաղուած՝ Հաւանաբար երբ փոխանցուած են իբրեւ միջնորդ ծառայող տեղացի թարգմաններու կամ վարդապետներու կողմէ, որոնց Հետ կանոնաւոր կապի մէջ էր Ռայքօ, հիւպատոսին պարզ դիտարկումները ըստ երեւոյթին կը սլաքուեալեն յստակ պատկերացումներ՝ ինչ կը վերաբերի յետ մահու կեանքի հայ եկեղեցիին դաւանութեան⁵։ Անոնք դիտել կու տան, թէ երբ մեկը կը մահանայ, անոր հոգին կը միանայ այլոց հոգիներուն, ո՛չ դատապարտուած եւ ոչ ալ ամբողջովին փրկուած, այլ յաւիտենական կեանքի սեմին, երկնային («ութերորդ երկինք») ճանապարհային երկու մեծ կայաններու մէջ, որոնք ծանօթ են իբրեւ կայանք։ Առայժմ բաւարար է նշել, թէ

4 Rycaut, *The Present State of the Greek and Armenian Churches*, p. 442-443 (ընդգծումը իմն է, Ս. Ա.։)

5 Ռայքոյի կեանքին եւ գործին մասին տե՛ս Anderson, *An English Consul in Turkey: St'au Awta Ghobrial. The Whispers of Cities*:

Ռայքոյի եւ անոր տեղացի տեղեկատուներուն համաձայն, մեռեալներուն հոգիները առկախ կը մնան երկու աշխարհներու միջեւ գտնուող այս մեծ կայաններուն մէջ եւ ի վերջոյ Քրիստոսի երկրորդ գալուստին եւ վերջին դատաստանի ժամանակ «հաւատացեալներուն ողորմածութեամբ եւ բարի գործերով» կ'արձակուին դէպի դրախտ կամ յաւիտենապէս կը դատապարտուին: Ինչպէս աւելի ուշ պիտի տեսնենք, թէ եւ Ռայքօ լուսարձակի տակ չ'առներ զանոնք, սակայն հանգուցեալին հարազատներուն կողմէ աղօթքներ, յիշատակումներ եւ բարեգործութիւններ՝ ողորմութեան նուէրներով կամ բարի գործերու հովանաւորութեամբ, իրականութեան մէջ կրնան կարգ մը հոգիներ երկնային մեծ կայանքէն ուղղորդել դէպի Քրիստոսի աշին տարածուող անդենականի դրախտը:

Կը թուի, թէ կայանքի հասկացութիւնը առաջին անգամ սկսած է տարածուիլ տասնչորրորդ դարու վերջերուն՝ միջնադարու հայ աստուածաբան եւ փիլիսոփայ Գրիգոր Տաթեւացիի միջոցով: Հաւանաբար Հայաստանի հարաւային Սիւնիք նահանգի Վայոց ձոր գաւառին մէջ ծնած Տաթեւացին հասակ նետած է, երբ կաթողիկէ եկեղեցիէն իբրեւ Միաբանող եղբայրներ (Ֆրատրես Ունիթորես, *Fratres Unitores*) ճանչցուած քարոզիչներ հաստատուած են յարակից Նախիջևանի հայ հաւաքականութիւններուն մէջ⁶: Հայ եկեղեցիին ոչ-քաղկեդոնական ուսմունքներէն ներս եւ անոր հօտին

մէջ կաթողիկէներու ոտնձգութիւններուն աննկուն ընդդիմադիրը ըլլալով հանդերձ, ըստ երեւոյթին Տաթեւացին իր Գիրք Հարցմանցը կազմելու ժամանակ կրած է կաթողիկէ պատուիրաններուն ազդեցութիւնը: Ինչպէս Սերճիօ լա Փորթալի եւ այլոց աշխատանքը ցոյց կու տայ՝ հայ աստուածաբանը «ընթերցած է եւ իր մտածողութեան ընդելուզած է բազմաթիւ լատիններէն գործեր, որոնք հայերէնի թարգմանուած էին»⁷: Աւելի քան հաւանական է, որ քաւարանի հռոմէական կաթողիկէ հասկացութիւնը, որ յայտնագործուած էր միայն մեկ կամ երկու դար առաջ, — նոյնպէս խթանած է անոր մտածողութիւնը⁸:

Տաթեւացիի կայանքի հասկացութիւնը ճիշտ ըմբռնելու համար օգտակար պիտի ըլլար զայն համեմատել եւ աղբրսել յետ մահու կեանքի հռոմէական կաթողիկէ եւ հայ առաքելական-լուսաւորչական հայեցակէտերուն հետ: Իւրաքանչիւր աւանդութեան մէջ ի՞նչ դեր խաղացած են դրախտը, դժոխքը, քաւարանը, լիմպոսը եւ «յատուկ» դատաստանը՝ ընդդէմ «վերջին» դատաստանին: Երկու աւանդութիւններուն միջեւ նմանութիւնները եւ տարբերութիւնները ի՞նչ կրնան ըսել իւրաքանչիւրին աստուածաբանական վարդապետութիւններուն մասին: Երկու աւանդութիւններն ալ ունին շարք մը հասարակաց եղբր, քանի որ իւրաքանչիւրին տեսակէտները կը բխին Հին եւ նոր կտակարաններէն, մասնաւորաբար՝ Մատթէոսի աւետարանէն: Սակայն նկատի

6 Տաթեւացիի ծննդավայրն ու ծննդեան թուականը վիճելի են. կարգ մը մասնագէտներու համաձայն, ան ծնած է հասակ նետած ըլլալու է Վրաստանի մէջ: Անոր անցեալին վրայ լոյս սփռող գերագանց քննարկում մըն է հետեւեալը. La Porta, 'The Theology of the Holy Dionysius,' մասնաւորաբար՝ p. 1-89: Տե՛ս նաեւ De Durand, *Notes sur deux ouvrages de Grégoire de Tathew* եւ La Porta, *Gregory of Tat'ew*, ինչպէս նաեւ De Durand, *Une somme arménienne au XIVe siècle*: Երախտապարտ եմ Աննա Օհանջանեանին, որ ուշադրութեան յանձնեց Գրիգոր Տաթեւացիի

կարեւորութիւնը եւ յանձնարարեց Լա Փորթալի գործը:

7 La Porta, *Gregory of Tat'ew*, p. 229.

8 Այս ազդեցիկ մտալիցացի վերաբերող դասական գործ մըն է՝ Le Goff, *The Birth of Purgatory*: Տե՛ս նաեւ հետեւեալ իմաստալից գնահատականը. Gurevich, *Popular and scholarly medieval cultural traditions*, *Journal of Medieval History*, 9:2 (1983): 71-90, ինչպէս նաեւ՝ Brian McGuire, "Purgatory, the Communion of Saints, and Medieval Change." *Viator* 20 (1989): 61-84:

ուսնենալով, որ սուրբգրային աղբիւրները չեն ներկայացնել յետ մահու կեանքի կանոնադրական բացատրութիւն մը, այս մասին հական տարակարծութիւններ գոյացած են կաթողիկէ եւ հայկական տեսակէտներուն միջեւ:

Տասներկրորդ դարէն սկսեալ կաթողիկէ վարդապետութիւնը իբրեւ իրողութիւն կը հաստատէր, որ անհատին մահէն ետք անոր հոգին կը բաժնուի մարմնէն եւ կ'ուղեւորուի դէպի հետեւեալ «վայրերէն» մեկը. դախտ, դժոխք, քաւարան կամ դժոխքի սահմանին՝ երկու լիմպոսներէն մեկը: Կաթողիկէ եկեղեցին կը հաւատայ, որ գոյութիւն ունին երկու տեսակի աստուածային դատաստաններ, որոնք անհատին մահէն ետք իրենց ներգործութիւնը կ'ունենան անոր հոգիին ճակատագիրին վրայ: Առաջինը կը կոչուի «յատուկ դատաստան», որ տեղի կ'ունենայ մահէն անմիջապէս ետք, երբ հանգուցեալը կը դատուի իր արարքներուն եւ հաւատքին հիմամբ եւ վերոնշեալ համապատասխան վայրերէն մեկը կ'ուղարկուի հանգերձեալ կեանքի համար: Կայ նաեւ Վերջին դատաստանը՝ ժամանակի վերջաւորութեան, երբ Քրիստոս յարութիւն կու տայ բոլոր հոգիներուն եւ զանոնք կը վերամիացնէ իրենց սկզբնական մարմիններուն: Անոնք, որոնք իբրեւ Քրիստոսի ջերմհաւոր հետեւորդներ (ներառեալ՝ սուրբերը) առաքինի կեանք ապրած ըլլալու վճիռը կը ստանան՝ անմիջապէս կ'ուղարկուին Աստուծոյ միանալու յաւիտեան, այլ խօսքով՝ եղեմ կամ դրախտ: Անոնք, որոնք մերժած են Քրիստոսը ընդունիլ իբրեւ իրենց փրկիչը եւ վարած են մեղքի մէջ թաթիւտեան կեանք մը, կը քշուին դէպի «սանդարամետեան» ոլորտ, այլ խօսքով՝ դէպի դժոխք կամ անդունդ: Երրորդ խումբի հոգիներ, որոնց երկրային կեանքը կը բնութագրուի իբրեւ մեծ մասով

առաքինի սակայն որոշ առումով դեռեւս մեղաւոր, կ'ուղարկուին ոլորտ մը, որ ծանօթ է իբրեւ «քաւարան», ուր անոնց մեղքերուն մնացորդները կը մաքրուին քաւարանի կրակներուն մէջ, նախքան ընդունուիլ սուրբերու կողքին: Թէեւ քաւարանը միայն տասներկրորդ եւ տասներորդ դարերուն է, որ պաշտօնապէս բնութագրուած է եկեղեցական իշխանութիւններու կողմէ, սակայն հաւատացեալ կաթողիկէներու ժողովրդային երեւակայութեան մէջ անոր գոյութեան վերաբերող գաղափարներ արդէն շրջան կ'ընէին նախորդ դարերուն, նախքան անոր յայտնութիւնը իբրեւ երրորդ ապաւէն⁹: Միջնադարեան կաթողիկէ երեւակայութեան մէջ կար նաեւ մեկ այլ ոլորտ, որ կը բնութագրուէր լատիներէն լիմպոս (*limbus*) բառով. կը նշանակէ ծայր, սեմ կամ եզր: Երկու լիմպոսները՝ մանուկներու լիմպոսը եւ հայրերու լիմպոսը (*limbus puerorum* եւ *limbus patrum*) քաւարանին հետ իրենց որոշ նմանութիւններով ժողովրդային երեւակայութեան մէջ սահմանակից էին դժոխքի ծայրամասերուն եւ կը նկատուէին «չմկրտուած նորածիններու կամ Հին կտակարանի սուրբերու» հոգիներու կեցութեան վայր¹⁰: Թէեւ երկու լիմպոսներու գաղափարը ընդունուեցաւ 1566-ին Թրենթի ժողովին, երբ կաթողիկէ կրօնաբանութիւնը զայն հրապարակեց տարբեր անունով՝ իբրեւ «Աբրահամի գոգ» (*sinus Abrahæ*), որ գործածուեցաւ մինչեւ 1992, սակայն անիկա բացակայ է ներկայ ժամանակներու Կաթողիկէ եկեղեցիին կրօնաբանութենէն¹¹:

Ի տարբերութիւն հռոմէական եկեղեցիին՝ հայ եկեղեցին բնաւ խիստ կամ կանոնադրական ուսմունքներ չէ սահմանած յետ մահու կեանքի վերաբերեալ: Այնուամենայնիւ, միջնադարէն սկսեալ հայերը

9 Քաւարանի ժողովրդային հաստատիւքներու մասին նախքան կաթողիկէ աստուածաբանութեան կողմէ անոր պաշտօնական որդեգրումը տե՛ս Gurevich, *Popular and Scholarly conceptions*:

10 Pasulka, *Catholic Views of the Afterlife*, p. 7 եւ Kelly, *Hell with Purgatory and Two Limbos*, p. 127-128:

11 Pasulka, *Catholic Views of the Afterlife*, p. 11.

մերժած են քաւարանի եւ երկու լիմպոսնե-
րուն գոյութիւնը եւ ամենէն յատկանշակա-
նը՝ «յատուկ դատաստանի» հիմքը կազմող
հասկացութիւնը: Հայ եկեղեցին կը հաւա-
տայ, թէ գոյութիւն ունի միայն «Վերջին
դատաստանը», որ տեղի կ'ունենայ ժամա-
նակի վերջաւորութեան՝ Քրիստոսի երկ-
րորդ գալուստով: Քաւարանն ու լիմպոսը
մերժելով՝ միջնադարեան Հայ եկեղեցական
իշխանութիւնները մշակած են իրենց սե-
փական վարդապետութիւնները, որոնք
հիմնուած էին սուրբգրային աղբիւրներու,
մասնաւորաբար Մատթէոսի աւետարանին
մէջ ցրուած հատուածներու եւ ակնարկնե-
րու վրայ:

Յետ մահու կեանքի նկատմամբ Հայ ե-
կեղեցիին աստուածաբանական կեցուածք-
ներուն ամենէն համակարգուած բանաձե-
ւումը կը գտնենք Տաթևացիի աստուածա-
բանական եւ փիլիսոփայական գիտելիքնե-
րու հռչակաւոր ժողովածուին 10-րդ հատո-
րին 11-րդ գլուխին մէջ՝ «Հոգիի կայաննե-
րուն մասին» վերնադիրին տակ: Մահէն
ետք մարդկային հոգիին վիճակին բնա-
զանցական հարցին նկատմամբ տարբեր
կեցուածքները ամփոփելով՝ Տաթևացի կը
հերքէ կաթողիկէներու դրախտի, դժոխքի
եւ քաւարանի եռակողմ հասկացութիւնը,
ինչպէս նաեւ՝ երկու լիմպոսները, ապա
կ'ընձնէ հետեւեալ ազգեցիկ ուրուագիծը.

Այլ մեր վարդապետները կ'ըսեն, թէ [հո-
գիներու մեկտեղումի վայրը] երկինքն է կամ
երկինքին ներքեւ, ինչպէս Կալիստորատոս վկան
կը հաստատէ [երկնային] ութերորդ կամարին
մէջ, որ կը գտնուին լուսաւորեալները եւ եթե-
րային լոյսը: [Անոնք կ'ըսեն, թէ կան] երկու խո-
րաններ՝ աջ կողմը եւ ձախ կողմը. այսինքն
քաղցր հայեցողութեան տակ Քրիստոսի, որ կը

գտնուի աջին կամ անոր դտոն եւ ահաւոր [հո-
յեցողութեան տակ]՝ ձախին¹²:

Տաթևացիի Գիրք Հարցմանցը միջնա-
դարեան Հայ գրական մշակոյթի ամենէն
ազգեցիկ գործերէն է: Անոր ձեռագիրը ըն-
դօրինակուած եւ կրկին ընդօրինակուած է
ղպիրներու փաղանգի մը կողմէ: Գիտաշ-
խատողի մը համաձայն, «Գիրք Հարցմանցի
աւելի քան 200 ամբողջական կամ մասնա-
կի օրինակներ» գոյութիւն ունին աշխարհի
տարածքին հայկական ձեռագիրներու զա-
նազան հաւաքածոներու մէջ¹³: Վաղ արդի
ժամանակներուն շրջանառութեան մէջ
գտնուող գրչային վերարտադրութիւննե-
րուն թիւը շատ աւելին եղած ըլլալու է,
քան ինչ որ վերապրած է վերջին 700 տա-
րուան անհամար տեղաշարժներէն, աւերա-
ծութիւններէն եւ ողբերգութիւններէն: Երբ
1729-ին այս գործը իբրեւ տպագիր գիրք
հրատարակուեցաւ Կոստանդնուպոլսոյ
(կամ Իսթանպուլի) մէջ, կարելի է ենթադ-
րել, թէ անոր աստուածաբանական բարդ
կեցուածքներուն սկզբունքները (եթէ ոչ
մանրամասնութիւնները) արդէն տարա-
ծուած պիտի ըլլային մինչեւ հեռաւոր Հայ-
կական հաւաքականութիւններու մէջ, ոչ
միայն արեւելեան Փոքր Ասիոյ եւ Հարա-
ւային Կովկասի Հայկական բնօրրանին ա-
ռաւելաբար գիւղական քաղաքամերձ
շրջաններուն մէջ, այլ նաեւ՝ վաղ արդի
Հայկական սփիւռքի քաղաքային կեդրոն-
ներուն: Պէտք է վարմանալ, եթէ հիւպա-
տոս Ռայքոն կայանքի վարդապետութեան
մասին լսած ըլլար տասնօթերորդ դարու
կէսերուն ապրած անյայտ միջնորդէ մը, որ
կամ լաւատեղեակ վաճառական էր կամ
ուսած վարդապետ¹⁴: Եթէ անոր տեղեկու-
թեան աղբիւրը բերանացի չէր, այլ՝ գրա-
ւոր, — ինչ որ աւելի քան հաւանական է, —

12 Տաթևացի, Գիրք հարցմանց, էջ 686:

13 La Porta, Gregory of Tat'ew, p. 233.

14 Anderson, An English Consul in Turkey, p. 216.

Ընտրութեան համաձայն, «գիտակցելով իր սահ-

մանափակ կարողութեան՝ Ռայքո բաւականա-
ցած է յոյն եւ հայ եկեղեցիներու վարդապետու-
թիւններուն համառօտագրութեամբ, խորքային
մանրամասնումը ձգելով իր բարեկամ կրօնա-
ւորներուն»:

փոխանցումի ամենէն հաւանական աղբիւրը պէտք է ըլլար Միաբանութիւն հայոց եկեղեցւոյն ընդ մեծի սուրբ եկեղեցւոյն Հռովմայ (*Conciliatio Ecclesiae Armenae cum Romana*) հանրագիտարանային երկ-հատոր ժողովածուն, որ կ'ընդգրկէ հայ եկեղեցիի վարդապետութիւններուն հակադրուող հայերէն եւ լատիններէն երկլեզու բանավէճը՝ դրի առնուած Թէափոնեան միաբան բաղմահմուտ գիտաշխատող եւ քարոզիչ Կղմէս Գալանոսի (ապրած է 1610-1666) կողմէ: Այս շատ հանրածանօթ դործին երկրորդ հատորը հրատարակուած է 1661-ին եւ կը բովանդակէ կայանքի քննարկում մը, որ մասամբ հիմնուած է Տաթեւացիի դործին վրայ¹⁵: Անկախ Ռայքոյի աղբիւրէն, կը թուի, թէ անոր մանրամասն տեղեկութիւնները ինչ կը վերաբերի կայանքի բնոյթին եւ վայրին, որ «Ութերորդ երկինքն է, ուր աստղերն են» եւ նոյնիսկ այն տեսակէտին, թէ առաքելի հոգիները, որոնք ի վերջոյ մեծ կայաններուն աջ կողմէն կը տեղափոխուին՝ միանալու համար Քրիստոսի, որպէսզի «լեցուին եւ վերանորոգուին անոր փառքին եւ Աստուածային լուսաւորութեան որոշ ճառագայթներով», դրեթէ բառացի վերադարձութիւններն են կայանքի նկատմամբ Գիրք հարցմանցի 11-րդ գլուխին բովանդակած աստուածաբանական կեցուածքներուն: Ինչպէս ստորեւ պիտի տեսնենք՝ աւելի քան հաւանական է, որ մշակութային արտադրութիւն հովանաւորող վաճառականներուն աշխարհահայացքը նոյնպէս կրած ըլլայ ազդեցութիւնը Տաթեւացիէն փոխանցուած վարդապետութիւններուն, թէեւ դժուար է գիտնալ, եթէ ոչ անկարելի, թէ որքա՛ն ճշգրտութեամբ փոխանցուած են անոնք:

Կայանքի քիչ ուսումնասիրուած գաղափարը հետազօտած ժամանակակից սակաւթիւ աստուածաբաններէն մեկը Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանեանն է (ապրած է 1841-1918): Հայ եկեղեցիի վարդապետութիւններուն եւ աւանդութիւններուն վերաբերող իր յետ մահու հրատարակուած աշխատութեան մէջ ան կ'առաջարկէ հետեւեալ գիտական քննարկումը Տաթեւացիի հռչակաւոր տեսակէտին.

Հարկ է ուրեմն որ ըստ եկեղեցւոյ աւանդութեան ընդունինք թէ վաղջանեալներու հոգիները ունին առժամեայ կացութիւն մը, ոչ անմասն ականկալեալ բարիքներէ եւ ոչ զերծ երկուցուած շարիքներէ, եւ թէ հոգիներու կայանները տարբերեալ են ըստ հանգամանաց, եթէ չուզենք գատ գատ որոշուած ըսել տեղուոյ կամ թէ բաշխուած է ըստ մասանց, եթէ չուզենք ըսել ըստ թւոյ: Մեր վարդապետներուն կարծիքով, ըստ Տաթեւաւոյն, կը գատորոշուին երկու կայաններ, մին երկնից վերեւը, միւսը երկնից ներքեւը: Առաջինին մէջ ժողովրդած են անոնք որ թողուցին ամեն ինչ եւ գացին քրիստոսի ետեւէն, իսկ երկրորդին մէջ կը գումարուին անոնք որ պղպէս չեն ըրած, անոնք են որոնք սատանայի գործունէութենէն եւ աշխարհի կիրքերէն զրաւուած, կը մնան սպասելով հանդերձեալ դատաստանին, որպէսզի [Աստուծոյ] գութով քաւուին [իրենց մեղքերէն] եւ [անոր] ողորմութեան արժանանան: Այս երկու կայանները կը կոչուին աջակողմեան խորան: Իսկ ձախակողմեան խորանը այն է որ կը ժողովուին հոգիները շարերուն եւ մեղաւորներուն, որոնք [վերջին] գատաստանով պիտի գատապարտուին: Աջակողմեան եւ ձախակողմեան կոչումը նիւթական գետեղման իմաստով չէ, այլ կը նշանակէ Քրիստոսի քաղցր հայեցողութիւնը որ աջն է, եւ դառն հայեցողութիւնը որ ձախն է: Ինք Տաթեւացին է որ կը յայտնէ այս կարծիքը թէ բոլոր հոգիները մեկ տեղի մը մէջ են բայց զանազանութիւն կայ անոնց գործերուն եւ տեսքին մէջ, ոմն

15 Galano. *Conciliatio Ecclesiae Armenae*, p. 79: Երախտապարտ եմ Մերոման Կարապետեանին, որ առաջարկեց Կալանոյի գործը իբրեւ Ռայքոյի հաւանական աղբիւր:

լի է անմահության մեծ խնդիրները եւ ոմն դառնությունները եւ յուսահատությունները¹⁶:

Վերոնշեալ տեղեկություններէն կարելի է կատարել ուշագրաւ եզրայանգումներ՝ ինչ կը վերաբերի ննջեցեալներու հոգիին առնչուող հայ եկեղեցիին տեսակէտներուն: Թէ՛ Ռայքո (վարդապետութեան բնագիրին խմբագրուած տարբերակը վերարտադրելով ժողովրդային լեզուով կամ գէթ վաղ արդի ժամանակներու լեզուով) եւ Թէ՛ Օրմանեան (բանաձեւելով Տաթեւացիէն բխած գիտական եւ աստուածաբանական ժամանակակից հայեցակէտ մը) անգամ մը եւս դիտել կու տան, որ երբ անհատին աշխարհիկ կեանքը վերջ կը գտնէ, անոր հոգին ուղղակի դրախտ, դժոխք կամ քաւարան չ'երթար, այլ բոլոր հոգիները կ'առկախուին այսպէս կոչուած «միջին վիճակի» մը մէջ: Այս վիճակը, որ յար եւ նման կը գործէ երկար թատերախաղի մը միջնախաղին, այն տեղն է, ուր կը գտնուին երկու կայանները կամ օթեւանները:

Կայանքը բնազանցական բազմաթիւ վարդապետութիւններու պէս բարդ կրնայ թուիլ անծանօթ ընթերցողին: Եթէ մտածենք, թէ անիկա կրնայ ունենալ իր ներքին տրամաբանութիւնն ու յստակութիւնը, կրնանք ենթադրել, թէ հոգիներուն մեծամասնութիւնը, եթէ ոչ բոլորը, որոնք խոնարհ են կայանքին ձախ կողմը, դատապարտուած են յետ մահու չարաբաստիկ նզովեալ կեանքի: Այնուամենայնիւ ոչինչ կ'երաշխաւորէ, որ աջ օթեւանին մէջ գտնուող իւրաքանչիւր հոգի յաւիտենական փրկութեան պիտի արժանանայ եւ յաւերժ պիտի զուարճանայ Բրիստոսի քաղցր հայեցողութենէն ըխող լոյսին ամոքիչ ճառագայթներուն ներքեւ:

Որքան ալ առաքինի եղած ըլլայ հոգիի մը նախկին երկրային գոյութիւնը, առկայ է այն հաւանականութիւնը, որ ան չյաջողի յաւիտենական փրկութիւն ձեռք բերել, երբ Գաբրիէլ հրեշտակապետին փողը հնչեցնէ ժամանակի վերջը, որմէ ետք, ինչպէս պիտի տեսնենք ստորեւ, հայ եկեղեցին կը հաւատայ, որ բոլոր հոգիները յարութիւն պիտի առնեն եւ ուղարկուին վերջին դատաստանի:

Դէպի դրախտ անցումը դիւրացնելու համար հանգուցեալին հոգին կարիքը ունի աղօթքներու բարեխօսութեան, ըլլան անոնք սուրբերու կողմէ, ապրող հարազատներու, թէ՛ երկրային ոլորտին մէջ բարին ցանկացող հաւատացեալներու: Պէտք է ըսել, որ թէեւ յիշողութիւնը եւ հոգիներուն համար աղօթքը յատուկ չեն նշուած Տաթեւացիի վարդապետութեան մէջ, սակայն անբաժանելի մեկ մասը կը կազմեն հայ եկեղեցիին ուսմունքներուն եւ աւանդութիւններուն:

Ինչպէս սոյն շարադրանքին յաջորդ մասը կ'ապացուցէ՝ դրական երկու սերեր, որոնք միջնադարու եւ վաղ արդի ժամանակներու հայերուն կողմէ անդենականի մէջ փրկութեան համար օգտագործուած են իբրեւ յիշատակի վայր¹⁷, յիշատակարանը եւ հարթ մակերեսով տապանաքարն են: Հետաքրքրական է, որ երկուքն ալ ուշագրաւ դիրք սկսած են վայելել ու չ'միջնադարեան եւ վաղ արդի ժամանակներուն, երբ բարեպաշտութեան նոր դրսեւորումները, յայտնութեանական մտածողութիւնը եւ անդենականի մէջ փրկութեան արժանանալու մտահոգութիւնը դարձած են քրիստոնէութեան,

16 Օրմանեան, *Տեղիք աստուածաբանութեան*, էջ 73-74: Երախտապարտ եւ Հայկ Իթիմեանին եւ Աննա Օհանջանեանին, որոնք մատնանշեցին այս յատկանշական աղբիւրը:

17 *Lieux de mémoire*-ի ազդեցիկ գաղափարին զարգացումը կը տեսնենք Ռետեմալ քաղմահատոր

գործին մէջ. Nora, *Les lieux de mémoire*, անգլերէնի թարգմանութիւնը՝ Nora, *The Realms of Memory*: Այս գիտաշխատութիւնը ըմբռնելու համար տե՛ս Nora, *Between Memory and History*: Տե՛ս նաեւ Boer, *Loci memoriae – lieux de mémoire*:

յատկապէս՝ հայերուն ընորոշ առանձնա-
յատկութիւնները¹⁸:

2. Յիշողութեան եւ փրկութեան վայրեր.
յիշատակարանը եւ հարթ տապանաքարը
հայոց պատմութեան մէջ

Վաղ հինգերորդ դարուն ստեղծուած
յիշատակարանը վաղ արդի ժամանակաշը-
ջանին արդէն դարձած էր հայկական ձե-
ռագիրներու եւ հետագային տպագիր գիր-
քերու աւանդական եւ բնորոշ յատկանի-
շը¹⁹: Հայերէն յիշատակարան բառը կը
բաղկանայ յիշատակ (արմատը՝ յիշել) գո-
յականէն, պարթեւերէն «տակ» անցեալ ան-
կատար մասնիկէն եւ պարսկերէն «արան»
վերջածանցէն, որ կը նշանակէ վայր կամ
բնակավայր: Բառս կը նշանակէ յիշողու-
թեան վայր կամ բնակավայր²⁰: Յիշատա-
կարանները առաւելաբար կ'երեւին ձեռա-
գիրներու կամ տպագիր գիրքերու վերջա-
ւորութեան եւ կրնան երկարիլ մեկ, երկու
կամ աւելի էջերու վրայ: Հազուադէպ սա-
րագաներու (առնուազն ձեռագիրներու

մէջ) յիշատակարանները կրնան նաեւ իր-
րեւ ընդմիջարկութիւն նշուիլ զանազան
տեղեր, ներառեալ՝ անջատ մասերու վերջա-
ւորութեան (եթէ ձեռագիրը հաւաքածոյ
մըն է) կամ նոյնիսկ յապաւուած՝ լու-
սանցքներու մէջ: Անոնց գլխաւոր նպատա-
կը, ինչպէս եզրաբանութիւնը ցոյց կու տայ՝
յիշելն է կամ յիշատակելը այն պայմաննե-
րը, որոնց մէջ լոյս աշխարհ եկած է տուեալ
գործը: Յիշատակարաններուն մեծ մասը կը
հետեւի բանաձեւային կառոյցի մը, ինչպէս
կը նշեն Աւետիս Սանճեան, Մայքըլ Սթոն,
Հենրիկ Բախչինեան, Աննա Շիրինեան, է-
մանուել Փոն Էլֆրէրտինկը, Խաչիկ Յարու-
թիւնեան, Դաւիթ Ջաքարեան, Ճեսի Առլէն,
Այտա Կիւրեղեան եւ ուրիշներ: Անոնք սո-
վորաբար կը սկսին «նախատպայի ներա-
ծականով» մը, որ կը կոչուի Փառք ամենա-
սուրբ Երրորդութեան, ուր ձեռագիրը ընդ-
րինակող դպիրը կ'արտայայտէ իր նուի-
րուածութիւնը հայ եկեղեցիին զաւանա-
կան պատկանելիութեան եւ վարդապետա-
կան կեցուածքներուն²¹: Այս «բացման օրհ-
ներգին» կը յաջորդեն տեղեկութիւններ

18 Վաղ արդի յայտնութեանակա մտածողութիւնը,
մասնատրաքար իր հազարամեան շրջարկին մէջ,
ըստ երեւոյթիմ Եւրոպայի մէջ տարածուած «հա-
մաշխարհային» երեւոյթ մըն էր, որ ազդեցիկ ներ-
կայութիւն էր ոչ միայն զանազան դաւանանքներու
պատկանող քրիստոնեաներու այլ նաեւ իսլամ
հաւաքականութիւններու եւ վարչակարգերու մէջ:
Ընտիր ուսումնասիրութիւններու շարք մը կը կազ-
մեն՝ Subrahmanyam, *Connected Histories, Subrah-
manyam, Turning the Stones Over* եւ Fleischer, *A
Mediterranean Apocalypse*: Հայկական յայտնութե-
անակա աւանդութեան վերաբերող հետաքրքրա-
շարժ ուսումնասիրութիւններ կը պարունակէ Bar-
dakjian – La Porta, *The Armenian Apocalyptic Tra-
dition*: Այս մասին ակնարկած եմ այստեղ. Asla-
nian, *Early Modernity and Mobility*, p. 44:

19 Հայ գիրերու գիտի խորաթափանց ուսումնա-
սիրութիւն մը կ'ընձեռէ Russell, *On the Origin and
Invention of the Armenian Script*, իսկ աւելի լայն
շրջարկի մէջ գալն կը ներկայացնէ՝ Russell, *Al-
phabets*: Համատեսագրութիւն մը, որ կը պարու-
նակէ տարբեր հայեցակէտեր այն մասին, թէ
յիշատակարանները ե՞րբ սկսած են խոր արմատ-
ներ արձակել հայկական գրական աւանդութեան

մէջ, կարելի է գտնել այստեղ. Յարութիւնեան,
Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարանները, էջ 52-
58: Տասնմէկերորդ դարու կարեւորութիւնը իբրեւ
ժամանակ մը, երբ յիշատակարան շարադրելը
առաջին անգամ շեշտուեցաւ հայ գրողներու քով,
վեր առնուած է շարք մը գիտաշխատողներու
կողմէ, ներառեալ՝ Zakarian *Remembering the
Living and the Dead*, p. 242 բացառիկ գործին մէջ:
Յարութիւնեան իր Հայերէն ձեռագրերի յիշատա-
կարանները, գործին մէջ, էջ 57, կը ճշէ, թէ
յիշատակարան շարադրելը իր զագաթնակէտին
հասած է տասնեօթերորդ եւ տասնութերորդ դա-
րերուն, իսկ Բախչինեան, *Ձեռագրերի յիշատա-
կարաններ*, էջ 85, տասներորդ եւ տասնչորրորդ
դարերը կը նկատէ «անմախընթաց զարգացան»
ժամանակաշրջանը: Յիշատակարաններու մա-
սին տե՛ս նաեւ հետեւեալ յատկանշական ուսում-
նասիրութիւնները. Van Elverdinghe, *Modèles et
copies*, and Van Elverdinghe, *A Child in Zion*:

20 Zakarian, *Remembering the Living and the Dead*, p.
242.

21 Sanjian, *Colophons of Armenian Manuscripts*, p. 7:
Յանախ առաջին երեք տիեզերական ժողովները
գովաբանուած են այս ներածականին մէջ, իսկ

դպիրին անունին եւ կրօնին մասին եւ այն վայրին կամ վանքին, ուր կատարուած է ընթերցանութիւնը, ինչպէս նաեւ՝ անունները աշխարհական իշխանաւորներուն, որոնց երկրաւոր արարքները (արշաւանքներ, բարեգործութիւններ եւ այլն) իրենց ներգործութիւնը ունեցած են ձեռագիրին պատրաստութեան մէջ: Նոյնիսկ տարբարային աղետներ, ինչպէս՝ սով եւ կլիմայի փոփոխութիւն, արձանագորուած են իբրեւ իրադարձութիւններու հսկայական թատերաբեմի մը մեկ մասը, առանց որուն չէր կրնար իրականանալ խնդրոյ առարկայ գործը²²: Ապա, եւ թերեւս ամենէն յատկանշականը սոյն շարադրանքին նպատակներուն դիտանկիւնէն այն է, որ դպիրը կը նշէ իր առատաձեռն հովանաւորը կամ հովանաւորները, ըլլայ խնդրոյ առարկայ գործին պատուիրատուն թէ հովանաւորը կամ բարերարը եւ շնորհակալութիւն կը յայտնէ անոր առատաձեռնութեան համար: Կ'արձանագրուին ոչ միայն հովանաւորութեան պայմանները, այլեւ յաճախ բաւարար տեղեկութիւն՝ աշխատանքին պահանջած նիւթական միջոցներուն վերաբերեալ եւ այն մասին, թէ ինչպէ՞ս դպիրն ու հովանաւորը իրարու քով բերուած են՝ այս աստուածահաճոյ պարտականութեան նախաձեռնելու համար ի ինդիր ընթերցողին բարօրութեան: Հովանաւորին ուղղուած ներբողականը կը ներառէ մանրամասն ցանկը անոր հարազատներուն՝ մինչեւ անոր նախորդ երկու սերունդները կամ աւելին եւ յաջորդ երկու սերունդները. յաճախ մեծ հայրեր եւ մեծ մայրեր եւ անոնց ծնողները, ինչպէս նաեւ զաւակներն ու թոռները իրենց անուններով ցանկագրուած են հովա-

նաւորին կամ բարերարին անունին կողքին: Այնուհետեւ դպիրը յիշատակարանին ընթերցողին կ'աղաչէ այս բոլոր հոգիները «յիշել» անունով եւ «մաքրափայլ աղօթքներ» մատուցել անոնց վերջնական փրկութեան համար. այս բնաբանին կը վերադառնանք շուտով: Հայկական յիշատակարանին (ըլլան անոնք ձեռագիրներու մէջ կամ աւելի ուշ տպագրուած գիրքերու) վերոնշեալ եւ այլ մասերը այս յիշատակի վայրը վերածած են անփոխարինելի աղբիւրի՝ թէ՛ պատմագէտներու եւ թէ՛ բանասէրներու համար: Աննա Շիրինեան պատշաճօրէն կ'ամփոփէ գրական նշեալ սերին հիմնական յատկանիշները.

Այս երբեմն երկար վերջաբանին մէջ,– որ կ'ամբողջացնէ ձեռագիրը,– դպիրը ուղղակի ընթերցողին կը դիմէ՝ իր «ստորագրութիւնը» կցելով իր կատարած գործին: Ան ապաշէսով ձեռագիրը կ'օժտէ կարեւոր տեղեկութիւններով ինչ կը վերաբերի միջոցի եւ ժամանակի մէջ անոր յարաբերականութեան: Աւելին. միշտ չէ, որ դպիրը կը բաւարարուի նշելով միայն իր անունը եւ գրութեան վայրն ու թուականը, ինչպէս նաեւ՝ զինք շրջապատող մանրաշխարհէն այլ մանրամասնութիւններ,– օրինակ՝ անունները վանքին եւ վանահօր, ձեռագիրը պատուիրած եւ հովանաւորած անձին, կարգ մը միաբան եղբայրներուն կամ իր ընտանիքին անդամներուն,– այլեւ ան իր հայեացքը կը բարձրացնէ՝ հասկնալու համար քաղաքական եւ մշակութային համատեւեցումը (macrocosm), որ կը կազմէր 'հիմքը ընդօրինակութեան իր արարքին: Ան կը նշէ իր ժամանակներու քաղաքական եւ կրօնական իշխանութիւնները, կ'արձանագրէ արշաւանքները կամ ընթացիկ պատերազմները, տարերային աղետները կամ պարզապէս առօ-

Քաղկեդոնի ժողովը (451 Քն.) եւ հայ եկեղեցիից դիտանկիւնէն այլ հերետիկոսութիւններ դատապարտուած են: Տե՛ս Գաե Sanjian, *The Historical: Ներածականի փառաբանութեան կառոյցի* համար տե՛ս Գաե Sirinian, *On the Historical and Literary Value*, p. 75-76, Sirinian, *Libri per il paradiso*,

Stone, *Colophons in Armenian Manuscripts, Zakarian, Remembering the Living and the Dead*, p. 243 եւ Arlen, *An Unpublished Gospel Manuscript Colophon*:

22 Տե՛ս ամբողջական քննարկումը՝ Sirinian, *On the Historical and Literary Value*:

րեայ կեանքի մանրամասնութիւնները, կը բանաձեւէ աղօթքներ, դոհարանութիւններ, յորդորներ, անէծքներ եւ այլն²³:

Հետաքրքրական է, որ յիշատակարաններու մշակոյթին դանազան երեսները մանրամասնօրէն քննարկելով Հանդերձ, Շիրինեան այս սերին մասին գրած այլ բանասէրներու, մասնաւորաբար՝ պատմագէտներու պէս զանց կ'առնէ կամ առնուազն նուազագոյնի կ'իջեցնէ նպատակը յիշատակը ոգեկոչելու եւ յիշատակագրելու յատուկ սերով մը, որ ինքնին իր վրայ ուղադրութիւն կը հրաւիրէ իրեն յուշակութիւն: Անշուշտ Շիրինեան կը նշէ, որ աղօթքներն ու յիշողութիւնը վճռորոշ կերպով միահիւստուած են փառաբանուող նոյն գործին մէջ, որ կ'ոգեկոչէ յիշատակը անոր ստեղծման մասնակիցներուն: Ան մեզի կը յիշեցնէ, որ Գալիլէին եւ անոր ընտանիքին համար աղօթքներու կողքին՝ յիշատակարաններու բանաձեւային կառուցուածքին մաս կը կազմէր «ընթերցողէն խնդրելը, որ աղօթէ նուիրատուին, անոր եղբայրներուն եւ (կամ) անոր ընտանիքին համար»²⁴: Շիրինեան նաեւ կ'ընձեռէ աղօթքներու հիմնական տեսակներու բաղմաթիւ օրինակներ, որոնք կը զարգարեն յիշատակարաններու մեծ մասին ճակատը. «Երես անկեալ աղաչեմ ձեզ», «աղաչեմ յիշեսցիք ի մաքրափայլ յաղաղթից ձեր»... «աղաչեմ յիշեսցիք երկնազնաց յաղաղթից ձեր»... երկնաթռիչ յաղաղթից ձեր»²⁵: Այսուհանդերձ աղօթքներու եւ յիշատակի իր քննարկումին մէջ Շիրինեան ոչ մեկ տեղ կ'ոգեկոչէ ներգրաւուած գերակատարներուն հոգիները եւ այն վճռական մասը, որ կը վերաբերի

հոգիներու յարութեան՝ նախքան վերջին դատաստանը եւ յայտնութիւնը²⁶: Անշուշտ հոգիներու այս վախճանաբանական փրկութիւնը երբեմն միայն լռելեայն թաքուն ակնարկութիւն մըն էր յիշատակարաններուն մէջ: Հետեւաբար յիշատակարաններու մշակոյթի վարքագիծի որեւէ խորթափանց «խիտ նկարագրութիւն» (*thick description*) պէտք է բացայայտէր, թէ ի՞նչ կար ճակատին անմիջապէս ետին, եւ կարելի է ենթադրել, որ անիկա բաւական հասկնալի պէտք է ըլլար արդի ժամանակներէն առաջ ապրած ընթերցողին, որուն ուղղուած էր:

Յիշատակարաններու վերաբերող գիտական կարգ մը ուսումնասիրութիւններու մէջ վախճանաբանութեան եւ կրօնական բարեպաշտութեան դերը նուազագոյնի իջեցնելու հակամէտութիւնը կրնայ աւանդը ըլլալ խորհրդահայ գիտական ուսումնասիրութեան, ուր կրօնական նիւթերը կանոնաւոր դրութեամբ կը նսեմացուէին: Այնուամենայնիւ ժամանակակից աշխարհիկ գիտաշխատողներու կողմէ յիշատակարանը աւելի յաճախ պատմական տուեալներու պարունակի մը վերածելու միտումն է, որ պատմագէտին ընձեռած է զայն պատշաճօրէն պեղելու կարելիութիւնը: Անոնց գիտական կարգ մը կրճատողական ուսումնասիրութիւնները յիշատակարանին արժէքը չեն փնտռեր անոր աստուածաշնչային եւ կրօնական անսահման տարածութեան մէջ, այլ անոր կարելիութեան՝ ծառայելու իբրեւ պատմական տեղեկագրութեան վրայ բացուած պատուհան մը կամ առաջնակարգ

23 Sirinian, *On the Historical and Literary Value*, p. 65.

24 Sirinian, *On the Historical and Literary Value*, p. 76.

25 Sirinian, *On the Historical and Literary Value*, p. 77, 83-84.

26 Այս բացթողումը մասամբ ուշադրութեան առարկայ դարձուցած է Sirinian իր հետագայ գործին մէջ (*Libri per il paradiso*, p. 290-292) որոշ չափով կանխատեսելով, սոյն շարադրանքին մէջ առա-

ջարկուած կարգ մը գաղափարները: Van Elverdinghe, *A Child in Zion*, p. 156-158 եւ *Modèles et copies*, p. 183-184 նոյնպէս կը կանխորոշեն սոյն շարադրանքին կարգ մը առարկութիւնները՝ մատնացոյց ընելով յիշատակարաններու ոչ-կրճատողական ընթերցումներ: Ծորհրակալ եմ ամառում մէկ գրախօսիս՝ այս մէկը ուշադրութեան յանձնելուն համար եւ Ա. Ծիրինեանին, որ իր *Libri per il paradiso* գրութիւնը ինձի հետ բաժնեց սոյն շարադրանքին գրառումը աւարտելէ ետք:

դիրք մը պատմութեան թատերաբեմին դիմաց: Ամեն պարագայի, գէթ մեկ խորհրդահայ ուսումնասիրող, որ այս նիւթին մասին գրած է 1980-ական տարիներուն, քաջատեղեակ էր յիշատակարանի սերտ կապին՝ փրկագործութեան տնօրինութեան եւ Վերջին դատաստանի յայտնութեան հետ: Հենրիկ Բախչինեան յիշատակարանի սերին վերաբերող իր շարագրանքին մէջ միջնագարուն սկիզբ առած յիշատակարանի յարատեւութիւնն ու կարեւորութիւնը կը բացատրէ լուսարձակի տակ առնելով անոր ընկալուած դերը՝ հոգիի փրկութիւնը դիւրացնելու եւ ներկայի դիտանկիւնէն մշակութային յարակցութիւն ստեղծելու մէջ: Ան կը գրէ.

Գրիչները այն պատկերացումը ունէին, թէ իրենց կատարած աշխատանքը, այն է՝ ձեռագիր ընդօրինակելը, ամենից առաջ «աստուածահաճոյ» գործ է, իսկ դա, նրանց կարծիքով, կարեւոր գործօն է մարդկանց «ողորմին» ժառանգելու եւ մեղքերից փրկուելու համար: Միջնագարում ապրող ինչպէս բոլոր բարեպաշտ քրիստոնեաների, այնպէս էլ գրիչ-յիշատակագիրներին ամենասեւեռուն նպատակն էր սեփական մեղքերի քաւամբը, ապաշխարմամբ եւ բարին գործելով արժանանալ երկնային արքայութեան²⁷:

Բախչինեան նաեւ կը նշէ, որ թէ՛ դպիրն եւ թէ՛ մշակոյթի հովանաւորին համար խիստ անհրաժեշտ էր ողորմութեան արժանանալ Բրիստոսի երկրորդ գալուստին ժամանակ եւ «դասուիլ արդարներու շարքին»: «Միջնագրեան պատկերացմամբ, — կը գրէ ան, — Աստուած աւելի ողորմած է դառնում այն ժամանակ, երբ «մեղաւորի» համար ուրիշներն են աղօթում»: «Ուրեմն, — կ'աւելցնէ Բախչինեան, — մարդը մահից յետոյ անգամ կարող է մաքրուել մեղքերից՝ ուրիշների աղօթքների շնորհիւ»: Այս

պատճառով է, որ դպիրները «պաղատանքով խնդրում են մարդկանց, որ աղօթելիս յիշեն նաեւ իրենց անունները»²⁸:

Հաւատարիմ մնալով Բախչինեանի քայլերուն՝ Զաքարեան մանրամասնօրէն կը բացատրէ յիշատակարանին դերը իբրեւ «յիշատակի վայր մը, որ կը ծառայէր ընկերային եւ կրօնական օգտակար նպատակի»: Ան կը նշէ, որ յիշատակարան գրող դպիրները «խորապէս կը հաւատային, թէ մարդոց բարի գործերը յիշելը եւ Աստուծմէ խնդրելը, որ ողորմի անոնց եւ գանոնք յիշէ Բրիստոսի երկրորդ գալուստին ժամանակ, ոչ միայն կ'աւելցնէր յիշատակուած անձերուն փրկութեան հաւանականութիւնը, այլեւ բարենպաստ էր անոնց համար, որոնք կը կատարէին յիշատակելու արարքը, ըլլայ շշնջալով, ընթերցելով կամ երգելով յիշատակուած անձերուն անունները»²⁹: Ամենէն հետաքրքրականը այն է, որ Հայ դպիրները հաւանաբար հինգերորդ դարէն սկսեալ իրենց յիշատակարաններուն մէջ մեռեալները յիշելու աւանդութիւնը միահիւսած են նախահայրերու պաշտամունքի զրադաշտական հնագրեան աւանդութեան հետ, որ Հայկական բարեպաշտութեան իւրայատուկ յատկանիշներէն մեկն էր նախորդող հազարամեակին: Հետեւաբար իբրեւ յիշատակի վայր՝ յիշատակարանը ոչ միայն տեղագրութիւնն էր անդնաւանի մէջ փրկութեան, այլեւ գրական կենսական ոլորտ մըն էր, ուր կարելի էր կառուցել աշխարհիկ հաւաքականութիւն մը: Զաքարեան պատշաճօրէն դիտել կու տայ, որ «անիկա կը ծառայէր իբրեւ գործնական միջոց, որ հաւատացեալներու համախմբութեան ապրող անդամներուն ինչպէս կրօնաւորներուն, նոյնպէս ալ աշխարհականներուն առիթ կու տար յիշատակելու արար-

27 Բախչինեան, Ձեռագրերի յիշատակարաններ, մէջբերում Zakarian, *Remembering the Living and the Dead*, p. 244-245:

28 Բախչինեան, Ձեռագրերի յիշատակարաններ, էջ 401:

29 Zakarian, *Remembering the Living and the Dead*, p. 245.

քին միջոցով ամրապնդելու քրիստոնեական համայնքի մը պատկանելիութեան զգացողութիւնը, այսպէսով կատարելով ննջեցեալներուն համար բարեխօսելու իրենց ընկերային եւ կրօնական պարտականութիւնը, որ խոր արմատներ ունէր հայ ժողովուրդի նախաքրիստոնեական մշակութիւն մէջ»³⁰։ Որքան ալ նշանակալից էր յիշատակարանը եւ գրեթէ ամենուր տարածուած՝ գրաճանաչներու քով, անիկա փրկութեան առաջնորդող յիշողութեան միակ ուղորտը չէր, որ հասանելի էր վաղ արդի ժամանակներու հայերուն։

Յիշատակարան գրելու աւանդութեան հետ սերտօրէն աղերսուած է հայկական տապանագիրներու արուեստը, որ ունի ժամանակակից ծագում եւ անոր ժողովրդականութիւնը աստիճանաբար բարձրացած է նոյն ժամանակաշրջանին։ Յիշատակարանին պէս հայկական տապանաքարը եւս Հայաստանի երկար եւ հարուստ պատմութեան վաղ քրիստոնեական ժամանակներէն սկսեալ ծառայած է իբրեւ յիշատակի վայր կամ յիշողութեան եւ փրկութեան միջոց³¹։ Հանդուցեալի կեանքին զանազան երեւոյթներուն մասին տեղեկութիւններ բովանդակող տապանաքարը ուսումնասիրող գիտնականներու համար դարձած է տեսակ մը յատկանշական «արխիւ» կամ յիշողութիւն փոխանցելու միջոց՝ յար եւ նման յիշատակարանին։

Հայկական հնագոյն տապանաքարերը յիշողութեան կատարեալ հաղորդիչներ

չէին։ Անոնք երեք տեսակի էին. չբեղօրէն փորագրուած ուղղաձիգ ցուցանիշներ, որոնք ծանօթ են իբրեւ խաչքար, սիւնանման քառակող կոթողներ³²՝ զարդարուն փորագրութեամբ կամ երկլանջ տապանաքարեր՝ հարթ փրուած գետնին³³։ Կը թուի, թէ շատ քիչ բան արձանագրուած է այս վաղ ցուցանիշներուն վրայ. ընդհանրապէս սպասելի է, որ պատահական դիտողը հանդիպի տարրական տեղեկութիւններու, ինչպէս՝ հանգուցեալի անունին, երբեմն՝ տարիքին, որոնք յաճախ կը նախորդեն լուռ եւ պարզ արձանագրութեան մը՝ «ԽԱՉՍ ՅԻՇԱՏԱԿ Է...» կամ «Երեւոյթ յաղաւթից ձեր»։ Ուշ միջնադարուն եւ վաղ արդի ժամանակներուն տապանաքարերու ձեւագծումին մէջ յայտնուած պարզ նորարարութիւն մը խթանեց տապանաքարի ցուցանիշին ժողովրդականութիւնը իբրեւ յիշողութեան եւ փրկութեան միջոց՝ հայերուն եւ մասնաւորաբար մշակութային արտադրութեան հովանաւորող ջուղայեցի մեծահարուստ բարերարներուն համար։ Հետաքրքրական է, որ ասիկա կը զուգադիպէր ճիշդ այն պահուն, երբ յիշատակարանը հայ գրական մշակոյթին մէջ կը դառնար շատ աւելի տիրական երեւոյթ, քան ինչ որ էր նախապէս։

Այս ժամանակամիջոցին Միջին Արեւելքի հայաբնակ բնավայրերուն տարածքին իւրաքանչիւր եկեղեցիի մէջ սկսաւ յայտնուիլ նոր տեսակի յուշակոթող մը։ Երկլանջ կամ ուղղաձիգ խաչքարին փոխարէն՝ հարթ

30 Zakarian, *Remembering the Living and the Dead*.

31 Հայկական տապանաքարերու կամ թաղման մշակոյթի վերաբերող գիտական ուսումնասիրութիւնները խիստ սակաւ են՝ բաղդատած լատկապէս յիշատակարաններու ուսումնասիրութեան։ Այսուհանդերձ տե՛ս Բետեւեալ օգտակար գործերը. Բարխուդարեան-Կարախանեան Հայկական գերեզմանական յուշարձանները, Միւրիջանեան-Աղայեան, Հայաստանի X-XIII դարերի տապանաքարերի տիպաբանութիւնը եւ Միւրիջանեան, Հայաստանի միջնադարեան թաղման կառոյցների պեղումները։ Տե՛ս նաեւ Բետեւեալի վաղ գործ մը Առաքելեան, Հայկական պատկերաբանականները, լատկապէս՝ էջ 28-37։

32 Առաքելեան, Հայկական պատկերաբանականներ, էջ 32-34։ Քառակող կոթողներու հետաքրքրաշարժ քննարկումի մը համար տե՛ս Maranci, *The Art of Armenia*, p. 47-49։ Տե՛ս նաեւ աւարտաճառի հետեւեալ երկհատոր թեզը Tchakerian, *Les monuments crucifères à stèle*, p. 124-143 եւ Tchakerian, *Toward a detailed Typology*. շնորհակալ եմ հեղինակին, որ իր գործը բաժնեց հետս եւ Բրիտանացի Մարաճախին, որ ուշադրութեամբ յանձնեց զայն։

33 Միւրիջանեան-Աղայեան, Հայաստանի X-XIII դարերի տապանաքարերի տիպաբանութիւնը (ցրում)։

մակերեսով քառանկիւն տապանաքարեր սկսան «բռնանիլ» հայկական եկեղեցիներու սիւնազարդ գաւիթներուն կամ ներքնամասերուն տակ եւ սփիւռքի բազմաթիւ գերեզմանատուներուն մէջ: Մեռեալներուն յիշատակը ոգեկոչելու այս նոր միջոցը, որ ծանօթ էր զանազան անուններով՝ իբրեւ հարթ տապանաքար կամ կափարիչ, իւրայատուկ առաւելութիւնը ունէր իր լայն մակերեսին վրայ պատշաճ տեղ տալու համապատասխան երկարութեամբ փորագրւող արձանագրութեան մը: Յատկապէս մեծահարուստ վաճառականներ եւ մշակոյթի հովանաւորներ, որոնք ի վիճակի էին ունենալու շատ մեծ եւ շքեղ տապանաքարեր, զանոնք կ'օգտագործէին՝ ոգեկոչելու համար իրենց յիշատակը: Երբեմն հանգուցեալի կեանքին վերաբերող արձանագրութիւնը կը հասնէր տասնհինգէն քսան տողի: Մասնագիտացուած յապաւումներու լայնածաւալ օգտագործումով եւ կապգրութեան կամ կցագրութեան կիրառումով, որ կը միաձուլէր մինչեւ երեք կամ չորս հայերէն տառեր, մեծ տապանաքար մը կրնար ամփոփել երկար պատմութիւններ՝ ննջեցեալին կեանքին եւ անոր մշակոյթի հովանաւորութեան մեծահոգի արարքներուն մասին³⁴:

Այստեղ շատ աւելի նմանութիւններ ի յայտ կու գան յիշատակարաններու մշակոյթին հետ: Յիշատակարանին զուգահեռ՝ հարթ տապանաքարերը եւս կը հետեւին բանաձեւային կամ յարացուցական օրինաչափութեան մը: Անոնց մեծ մասը կը սկսի հետեւեալ բառերով. «Ի ՏԱՊԱՆՍ ԱՍՏ ԱՄՓՈՓԻ ՄԱՐՄԻՆ ԱՌՆ ԲԱՐԵՊԱՇՏԻ» կամ պարզապէս՝ «ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆՍ...»: Այս նախաբանէն ետք սովորաբար արձանագրութիւնը անունով կը ներկայացնէ հանգուցեալը, կը նշէ անոր ծննդավայրը կամ պատկանելիութիւնը (նիսպա), որուն կը յաջորդէ անոր մասնագիտութիւնը եւ այն

վայրը, ուր ան փչած է իր վերջին շունչը: Տապանաքարերը յաճախ նաեւ կ'ընձեռեն հանգուցեալին կենսագրութենէն դուրս տեղեկութիւններ: Այս լուր վկաններուն ուշադիր մեկնաբանը կրնայ քաղել տուեալներ՝ հանգուցեալի կողակիցին եւ ազգականներուն մասին, ինչպէս նաեւ անոր ընկերային ցանցին մաս կազմող անձերուն թիւին, սեռային պատկանելիութեամբ յատկանշուած ընկերային կապերուն եւ նոյնիսկ՝ պատմական եւ մշակութային տարրերու, որոնք կը վերաբերին այն երկիրներուն եւ մարդկային ընկերութիւններուն, ուր հանգուցեալը զգացած է անմխիթար օտարականի կամ դարիսլի պէս³⁵:

Այսպէս՝ հարթ տապանաքարը ոչ միայն նման էր յիշատակարանին իբրեւ պատմական տուեալներու եւ տեղեկութեան նշանակալից շտեմարան, այլեւ ուրիշ մըն էր, ուր կարելի էր օտարին աղաչել, որ յիշէ հանգուցեալին, ինչպէս նաեւ՝ անոր համայն ընտանիքի անդամներուն եւ աղօթէ անոնց հոգիներուն համար: Իրօք, կը թուի թէ տապանաքարին փրկագործութեան եւ յիշելու դերը թաղման արուեստի այս ձեւին բնորոշ հիմնական յատկանիշներէն է: Աւելի՛ն. կենսական նշանակութիւն ունի այն, որ հանգուցեալի հոգիին փրկութեան համար այցելուին աղօթքները աղերսող կենսադրական արձանագրութիւնը երբեմն կ'ամբողջանայ յայտնութիւնը ոգեկոչող պատկերաքանդակներով, ուր Գաբրիէլ եւ Միքայէլ հրեշտակապետերը բնորոշ ներկայացումներով կը հնչեցնեն իրենց փողերը եւ բոլոր հոգիները իրենց թմբիրէն կամ «միջին վիճակի»,— ուր կ'ըսուէր, թէ կայանքն էր,— հանգիստէն կ'արթնցնեն Վերջին դատաստանի համար: Ահա թէ ինչո՞ւ խոճա Մինասեանի ընտանիքէն Քանանի որդի Թարխան անունով վաճառականի մը տապանաքարը, որ կը գտնուի

34 Կապգրութեան կամ կցագրութեան մասին տե՛ս Աբրահամեան Հայոց գիր եւ գրչութիւն, էջ 87-92:

35 Հայ գրականութեան պատմութեան մէջ *դարիսլի* կերպարին մասին տե՛ս հետեւեալ գերազանց շարադրանքը. Pifer, *The Age of the Gharib*:

Կալկաթայի Սուրբ Նազարէթ եկեղեցիին բակին մէջ, հետեւեալ Հանգաւոր տողերով յատկանշական ակնարկութիւն մը կը կատարէ վերջին դատաստանին. «ԱՍՏ ՀԱՆ-ԳՈՒՅԵԱԼ Ի ՏԱՊԱՆԻ ՄԱՐՄԻՆ ՈՒՄԵՄՆ ԲԱՐԵՊԱՇՏԻ ԱՄՓՈՓԵՅ ՅԱՅՍՄ ՏԵՂԻ ՄԻՆՁ Ի ԱԽՈՒՐ ԴԱՏԱՍՏԱՆԻ»³⁶: Կ'ակնկալուէր, որ այս արձանագրութիւնը ընթերցողը ծանօթ ըլլար Գաբրիէլի փողին առնչուած յայտնութեան տեսարանին եւ վերջին դատաստանին:

Փորագիր արձանագրութիւններով Հարթ տապանաքարը տասնեօթերորդ դարուն մեծ մասով դուրս մղած էր այլ տեսակի գերեզմանաքարեր: Եւրոպայի, Հնդկաստանի եւ Հարաւարեւելեան Ասիոյ Հայկական «առեւտրական սփիւռքի» տարածքին, ինչպէս նաեւ Հայկական բնօրրանի բազմաթիւ վայրերու մէջ տապանաքարը նախկինէն շատ աւելի տեղ սկսած էր գրաւել եկեղեցիէն ներս եւ դուրս, առաւել՝ կը յայտնուէր եկեղեցիէն եւ քաղաքային կեդրոններէն հեռու դառնող գերեզմանատուններու մէջ: Հայկական մշակութային առարկաներ Հովանաւորող վաճառականներուն մեծ մասին Համար տապանաքարը յիշողութեան եւ հոգիի փրկութեան զուգորդուած կիրառումը խթանող յաւաքոյն ընտրանք էր: Դժբախտաբար ուսումնասիրողներ մեծ մասով անտեսած են տապանաքարին այս փրկագործական դերը եւ մանաւանդ՝ անոր տեսողական եւ խորհրդանշական յատկանիշները (փողերով եւ հրեշտակներով զեղուն), որոնք կ'ոգեկոչեն վաղ արդի ժամանակներու բազմաթիւ Հայերու յայտնութեանական երեւակայութիւնն ու տիեզերքի պատկերացումը: Պատճառը այն է, որ ինչպէս յիշատակարանը, նոյնպէս ալ փորագրուած գերեզմանաքարը բանասէրներու եւ

մանաւանդ պատմագէտներու կողմէ ենթարկուած է չարաչահութեան եւ վերածուած է սոսկ պատմական տեղեկութիւններու պարունակի մը, որ ուսումնասիրողներ կրնան պեղել՝ պատմութեան բազմաձալք լռութիւնները, պատառիկները եւ բացերը լրացնելու նպատակով: Հետաքրքրական է նշել, որ Հարթ մակերեսով տապանաքարը յիշողութեան, աղօթքի եւ փրկութեան Հաղորդիչ մը դարձաւ գրեթէ նոյն ժամանակներուն, երբ տասնչորրորդ եւ տասնհինգերորդ դարերուն յիշատակարանը տիրական երեւոյթ կը դառնար Հայկական գրչական արտագրութեան մէջ: Այս զուգադիպութիւնը խիստ փորձութեան կը մատնէ Հարց տալու, թէ արդեօք վաղ արդի ժամանակներուն քրիստոնէական եւ նոյնիսկ իսլամական աշխարհի տարածքին բարեպաշտութեան նոր տեսակներու յայտնութեան վերականգնացումը որեւէ կապ ունէ՞ր եւ Հարթ մակերեսով տապանաքարերու եւ յիշատակարաններու վայելած տիրական դիրքին հետ՝ իբրեւ յիշատակի վայր:

Կարճ խօսքով՝ եւ յիշատակարանը եւ Հարթ մակերեսով տապանաքարը ցոյց կու տան, թէ Հայկական աստուածաբանական պատմութեան մէջ ըստ երեւոյթին ներհուն կապ մը կայ յիշելուն եւ աղօթելուն եւ անդենականի մէջ հոգիներու կարգավիճակին եւ աղօթքներու միջեւ: Յիշելու արարքին միջոցով յիշողը կը հնազանդի Հանգուցելին հոգիին բարօրութեան Համար աղօթելու աստուածաբանական հրամայականին: Յիշելու եւ աղօթելու այս հրամայականը կը դրսեւորուի զանազան երեւոյթներով, ինչպէս՝ եկեղեցիին մէջ մօմ մը վառել ննջեցելին համար կամ երբեմն գերեզմանատուն այցելել, ձեռագիրի մը վերջաբանը ընթերցել կամ տապանաքարի մը վրայէն քալելով աղօթք մը շնչալ հանգուցեալին հոգիին

36 Տապանաքար՝ Կալկաթայի Սուրբ Նազարէթ հայկական եկեղեցիին մէջ: Սոյն եւ այլ տապանագիրերու արտագրումը (բացի եթէ այլապէս չէ նշուած) իմն է, ՍՍԱ.:

համար: Հաւանաբար ամենէն յատկանշականը փոխադրեցութեան վրայ հիմնուած գործակցութեան (synergy) եռանկիւնն է մշակոյթի հովանաւորութեան, յիշողութեան ու աղօթքի եւ տակաւին կայանք չհասած ե՛ւ հանգուցեալին ե՛ւ անոր հարազատներուն հոգիներուն փրկութեան միջեւ: Յիշելու (mnemosyne), բարեգործութեան, ողորմութեան նուէրներու եւ աղօթքի միջեւ այս փոխադրեցութեան վրայ հիմնուած գործակցութիւնն է, որ կը պարունակէր մշակութեային հովանաւորութեան փրկարար տնօրինման հիմնական բաղադրիչները:

Ի տարբերութիւն մշակոյթի քաղաքական տնօրինութեան՝ հայկական մշակութեային հովանաւորութեան փրկարար տնօրինումը առաւելաբար կը գործէ պետական հովանաւորութեան բացակայութեան: Անոր տեղագրութիւնը պէտք է փնտռել ոչ թէ հաստատութիւններու մէջ, այլ անհատներու, որոնք առաւելաբար բարեկեցիկ տղամարդիկ կամ կիներ են, ինչպէս նաեւ՝ անոնց բարեպաշտութեան եւ խիղճին: Անիկա կը գործէ սահմանափակութիւն եւ սահմանազուխներէ անդին: Հայերուն համար թէ՛ արքունիքի եւ թէ՛ պետութեան բացակայութիւնը, ինչպէս նաեւ մշակոյթի հովանաւորութեան անդրկայսերական եւ սահմաններ կտրող բնոյթը դարձած են բնորոշ հիմնական յատկանիշը անոնց պատմութեան՝ 1375-ին Կիլիկիոյ մէջ հայկական վերջին անկախ պետութեան քայքայումէն ետք:

Ինչպէս մշակութեային արժէքներու քաղաքական տնօրինումը, նոյնպէս ալ փրկարար տնօրինումը դրամագլուխ կը կուտակէ՝ ի սպաս հովանաւորութեան, սակայն գրեթէ ամբողջութեամբ մղուած այնպիսի պատճառներէ, որոնք կը բխին անդենականի յատուկ եւ բարեպաշտութեան շարժառիթներէ: Անոր հիմքը կը կազմէ ննջեցեալները յիշելու եւ անոնց հոգիին համար աղօթելու հրամայականը: Այսպիսի աղօթքներէ եւ յիշատակումէ գոյացած

դրամագլուխը կը շահարկուի մշակութեային արտադրութեան մէջ եւ կը ստանայ զանազան բնոյթներ: Միջնադարուն անիկա դրուած է ի սպաս ձեռագիր գրութիւններու արտադրութեան կամ վանական նոր համալիրներու կառուցումին եւ վերանորոգութեան: Մեծահարուստներու կողմէ գրաւոր արտադրութիւններու եւ եկեղեցաշինութեան հովանաւորութիւնը անշուշտ շարունակուեցաւ վաղ արդի ժամանակներուն, սակայն ձեռագիրներու փոխարէն տպագիր գիրքը աստիճանաբար ստանձնեց փոխիլիքի եւ յիշողութեան հիմնական պարունակի դերը, այնպէս ինչպէս երբեմնի նախարարներու փոխարէն բարերարի դերը ստանձնեցին հեռակայ առեւտրականները, որոնք ծանօթ էին իբրեւ խոճա: Ինչպէս վաղ արդի, նոյնպէս ալ միջնադարեան ժամանակներուն յիշատակարանը եւ եկեղեցիի մը պատին կամ յատկապէս տապանաքարի մը վիմագիր արձանագրութիւնը կը ծառայէր իբրեւ փրկարար տնօրինման տեղագրութիւնը ինչ կը վերաբերի յիշելու, աղօթքի եւ հանգուցեալներուն հոգիին փրկութեան՝ վերջին դատաստանի եւ Քրիստոսի երկրորդ գալուստին ժամանակ: Ամեն պարագայի, բարերարը մշակութեային արտադրութեան մէջ գրեթէ միշտ դրամական ներդրում կը կատարէ այն նպատակով, որ տպագայ սերունդները յիշեն զինք իր կատարած բարի գործերուն եւ ողորմութեան նուէրներուն համար, նաեւ որպէսզի վաղուց մահացած իր հարազատները յիշուին աղօթքներուն մէջ անանուն անհամար անձերու, որոնցմէ շատերը տակաւին չեն ծնած:

Ինչպէս տեսանք վերեւ՝ հայկական յիշատակարաններն ու տապանաքարերը գրեթէ միաձայն են իրենց հայցերուն մէջ: Անոնք ընթերցողէն կը խնդրեն ննջեցեալներուն հոգիները յիշել եւ յիշատակել աղօթքով՝ արտասանելով հայ եկեղեցիին ամենէն ժողովրդային աղօթքը՝ Հայր մերը (Pater Noster կամ Lord's Prayer). «Հայր

մեր, որ յերկինս ես»: Նոյնիսկ աւելի ժողովրդային տարածում գտած էր Աստուած ողորմի արտասանելու խնդրանքը: Քաջ գիտնալով, որ իր գործը (նշանակալից ձեռագիր մը, տպագիր գիրք մը կամ եկեղեցի մը կառուցելու պատուէրը) շատ աւելի երկար պիտի տպէր քան իր մարմինը, բարերարը ապագային իր սեփական հոգին յիշելու յատուկ հայցեր կը յարուցէ՝ դիւրացնելու համար իր փրկութիւնը Քրիստոսի երկրորդ գալուստին օրը: Բարերարին փափաքն է տեղ ապահովել Քրիստոսի աջ կողմը, դարձեալ մէջբերելով Ռայքոն՝ «վայելելու համար Երանական Տեսութիւնը [եւ] լեցուցելու ու վերանորոգուելու անոր փառքին եւ Աստուածային լուսաւորութեան ուրոշ ճառագայթներով»: Հանգուցեալ հարազատներու եւ ընտանիքի անդամներու համար միեւնոյն օրհնութիւններուն շնորհումին փափաքը կ'երաշխաւորէ, որ մահացած բաղձաթիւ ազգականներ, շատ անգամ հանգուցեալներու անցեալի երկու սերունդներ իրենց անուններով եւ յաճախ մասնագիտութիւններով ցանկագրուին յիշատակարաններու մէջ կամ տապանաքարերու վրայ: Յիշատակումը եւ աղօթքը, որոնց միջոցով հոգիները կ'առաջնորդուին կայանքին աջ կամ ձախ օթեւանին մէջ իրենց առկա վիճակէն, գրեթէ միշտ դէպի անդնական կը փոխանցուին «Հայր մեր, որ յերկինս ես» արտասանելով:

Մշակութային արտագրութեան քանի մը նմուշներ, որոնք ցոյց կու տան, թէ ինչպէ՛ս կը գործէ փրկարար տնօրինման օրինակը, պիտի օգնեն յստակացնելու ցարդ քննարկումիս խոստովանաբար վերացական բնոյթը: Վերեւ ուրուագծուած գաղափարները մանրամասնելու նպատակով կ'ընտրեմ երեք առարկաներ, որոնք հովանաւորուած են մեծահարուստ բարերարներու եւ հովանաւորներու կողմէ եւ կը կրեն ննջեցեալներու հոգիներուն վերաբերող արձանագրութիւններ: 1) 1660-ին Ամսթերտամի մէջ Աւետիս Ղլիճեանց Երեւանցիի

կողմէ գնուած եւ Սուրբ Էջմիածին եւ սուրբ Սարգիս Զօրավար վանքերուն նուիրուած տպարանը, այնուհետեւ անոր եղբոր՝ Ոսկան Երեւանցիի կողմէ նոյն տպարանին մէջ առաջին հայերէն Աստուածաշունչին տպագրութիւնը՝ 1666-1668-ին: 2) Պնկալիոյ Ձինսուարա քաղաքին մէջ հայկական Սուրբ Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցիին կառուցումն ու վերանորոգութիւնը՝ 1695-1697-ին եւ վերջապէս 3) Սուրբ Սիմէոն (Հնդկաստան) պատուիրուած յատկանշական աղօթագիրքի մը տպագրութիւնը Ռուսիոյ կայսերական Աստրախան քաղաքին մէջ՝ 1797-ին: Մշակոյթի հովանաւորութեան այս երեք առարկաները կա՛մ ստեղծուած կա՛մ (եւ) հովանաւորուած են սփիւռքեան միջավայրերու մէջ, մեծահարուստ եւ բարեպաշտ ջուղայեցի վաճառականներու կողմէ: Աստուածաշունչի թարգմանութիւնը ծագումով նոր ջուղայեցի Ոսկան Երեւանցիի մտալոյսովն էր, սակայն կը վայելէր Լիվոնոյէն երեք ջուղայեցի վաճառականներու հովանաւորութիւնը: Տպարանը, ուր տպագրուած էր այս գործը, գնուած էր Ոսկանի եղբորը կողմէ. ջուղայեցի «նաւահանգիստի-հայ» (port Armenian) այժի մազի վաճառական մը, որ զայն իրեն ընծայ նուիրաբերած էր Էջմիածինի սուրբ աթոռին: Սուրբ Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցին կառուցուած էր մեծահարուստ ջուղայեցի վաճառական Յովսէփի Մարգարայի կողմէ ի յիշատակ իր եղբոր՝ Յովհաննէսի զի Մարգարայի: Իսկ մշակութային երրորդ առարկան միջնադարու հայ աստուածաբան եւ Գրիգոր Տաթեւացիի ժամանակակից Վարդան Բարձրբերդցիի Դաւիթի սաղմոսներուն մեկնաբանութեան տպագիր հրատարակութիւնն է: Առաջին եւ երրորդ պարագաներուն բարերարը կամ բարերարները ինչպէս նաեւ անոնց հարազատները յիշելու եւ անոնց հոգիին համար աղօթելու գլխաւոր միջոցը յիշատակարանն է. անուններու ճոխ ցանկ մը կը տրա-

մադրուի ընթերցողներուն եւ պաղատանքներ կը կատարուին, որպէսզի անոնք իրենց աղօթքներուն մէջ յիշեն նշեալ անձներուն հոգիները եւ իրենց կարգին յիշուին Վերջին դատաստանի ժամանակ: Մշակոյթի հովանաւորութեան երկրորդ օրինակը, որ Պենկալիոյ փոքր բայց փարթամ եկեղեցիին կառուցումն ու վերանորոգումն է, նոյնպէս կ'առնչուի բարերար-վերանորոգողը եւ անոր եղբայրը յիշելու եւ այցելուներու կողմէ անոնց հոգիին համար աղօթք արտասանելու: Այսուհանդերձ այստեղ յիշողութեան եւ աղօթքի տեղագրութիւնը կը կադմեն ոչ թէ անուններու երկար ցանկով յիշատակարանները, այլ հրեշտակներու պատկերաքանդակներով գեղազարդ տապանաքարերը, որոնք փռուած են եկեղեցիին մէջ: Այս պարագաներէն իւրաքանչիւրը նշանակալից տեղ ունի ընդարձակ քննարկումիս մէջ, որովհետեւ օրինակով կը բացատրէ այն ինչ որ կը կոչեմ «մշակութային հովանաւորութեան փրկարար տնօրինում»:

3. Թիշելով Գնչեցեալները Ամսթերտամի մէջ եւ անկէ անդին, մօտաւորապէս 1662-ին եւ 1666-ին

Ոսկան Երեւանցիի (ապրած է 1618-1674) կողմէ Ամսթերտամի մէջ 1666-1668-ին տպագրուած հայերէն առաջին տպագիր Աստուածաշունչը հաւանաբար մշակութա-

յին ամենէն նշանակալից առարկան է վերջին չորս դարերու հայաշխարհի տարածքին: Անիկա նշանակալից է, որովհետեւ լոյս աշխարհ եկած է այն ժամանակ, երբ հայերէն ձեռագիր աստուածաշունչներու եւ կրօնական այլ գիրքերու խիստ սակաւթիւ օրինակներ գոյութիւն էին: Ձեռագիրներու այս տաճնապը սկիզբ առած էր տասնվեցերորդ դարուն, Փոքր Ասիոյ արեւելեան շրջաններուն մէջ վառօդային ուժի տէր երկու կայսրութիւններու՝ Օսմանեան եւ Սեֆեան կայսրութիւններուն միջեւ գրեթէ մշտական պատերազմներուն պատճառով: Նկատի ունենալով, որ գրչութեան եւ վանական կեդրոններուն մեծ մասը կը գտնուէր պատերազմի թատերաբեմ հանդիսացող վայրերու մէջ, տարածաշրջանին մէջ տիրող հակամարտութիւնը, առաւել՝ 1590-ական տարիներուն կլիմայի փոփոխութեան պատճառով յառաջացած սաստիկ սովը ջլատեցին հայ մտաւորական եւ կրօնական կեանքը: Հետեւանքը կրօնական ձեռագիրներու (մասնաւորաբար աստուածաշունչեր, սաղմոսարաններ եւ պատարագամատոյցներ) սուր տաճնապն էր, որ եկեղեցական դասին այլընտրանք չէր ձգեր բացի ապաւինելէ տպագրութեան ղեռածին արհեստին³⁷: Եկեղեցին տպագրութեան արհեստագիտութեան շատ աւելի նեցուկ կանգնեցաւ տասնեօթերորդ դարուն, երբ Հռոմէն եւ Փարիզէն կաթողիկէ քարոզիչներ դէպի

37 Ինչպէս Ժան-Փիեռ Մահէ կը ճշէ՝ եթէ տասնեօթերորդ դարու երկրորդ կէսերուն սուր տագնապ կար պատարագամատոյցներու, յատկապէս Աստուածաշունչի ձեռագիրներու, ապա նոյնիսկ անելի վատ էր դասական գրականութեան իրաւիճակը, մասնաւորաբար ինչ կը վերաբերի հայ պատմագիրներու, ինչպէս՝ Կորիւն, Ագաթանգեղոս, Ղազար Փարպեցի, Եղիշէ եւ Մովսէս Խորենացի: Տասնեօթերորդ դարու վերջերուն տպագրուած գիրքերու յիշատակարաններէն քաղուած մանրամակարդակային (microlevel) բնոյթի տուեալները կը թուի, թէ կը պաշտպանեն այս հայեցակէտը ինչ կը վերաբերի եկեղեցական արարողութիւններու անհրաժեշտ «ձեռագիրներու սովին», թէւ 1980-

ական տարիներուն Տիգրան Գոյումճեանի գլխաւորած վիճակագրական նախնական աշխատանքը ցոյց կու տայ, որ ձեռագիրներու արտադրութեան տկար հոսքը սկսած էր վերագտնել իր թափը եւ վերականգնի ճիշդ այս նեղ ժամանակահատուածին մէջ: Ասիկա մտածել կու տայ, թէ հակառակ ձեռագրատուներու մէջ գրչագրական արտադրութիւններու աճին՝ անիկա տակաւին քաւարաւ չէր նկատուէր գոհացնելու եկեղեցական իշխանութիւններուն պահանջը: Տե՛ս Kouymjian, *Dated Armenian Manuscripts* եւ Mahé, *The Spirit of Early Armenian Printing*: Տե՛ս նաեւ Aslanian, *Early Modernity and Mobility*, p. 5-8:

Հայ մշակոյթը կատարած իրենց ոտնձգութիւններով սկսան դաւանափոխութեան լայնածաւալ գործունէութիւն վարել եւ խորտակել Հայ եկեղեցիին ուսմունքներն ու վարդապետութիւնները: Այս նոր վտանգը կանխարգիլելու գործին մէջ Հայ եկեղեցին դրամական զօրակցութեան համար կ'ապաւինէր Հայ վաճառականներու, որոնք ծանօթ են իբրեւ «նաւահանգիստի-Հայեր»՝ նաւահանգիստ քաղաքներու մէջ բնակելու իրենց Հակոմին պատճառով³⁸: Իսկ վաճառականները իրենք մշակոյթի Հովանաւոր եւ բարերար եղած են այնպիսի պատճառներով, որոնք մեծ մասամբ կապ ունին մշակոյթի Հովանաւորութեան փրկարար տնօրինման հետ: Այլ խօսքով՝ անոնք նիւթական կենսական աղբիւրներ Հայթայթած են Հայ առաքելական-լուսաւորչական եկեղեցիին հետ կապ ունեցող տալազրոյններու եւ հրատարակիչներու, որովհետեւ շահագրգռուած են իրենց սեփական, ինչպէս նաեւ իրենց Հարազատներուն Հոգիներուն բարօրութեամբ՝ «միջին վիճակին» մէջ, որ Տաթեւացիին իր Գիրք Հարցմանցին մէջ կը բնորոշէ իբրեւ կայանք:

Ժիշդ այս պայմաններուն մէջ էր, որ Ոսկան Երեւանցին Եւրոպա ուղարկուեցաւ՝ առաջին Հայերէն Աստուածաշունչը տպագրելու յստակ յանձնարարութեամբ: Երբ Ոսկան տակաւին չէր մեկնած ներկայ Հայաստանի Ուշի գիւղակին մէջ գտնուող իր Սուրբ Սարգիս Զօրավար եկեղեցիէն, իր «նաւահանգիստի-Հայ» հղբայրը՝ վաճառական Աւետիս Ղլիճենցը 1660-ին Հոլանտայի մայրաքաղաքին մէջ ապահոված էր տպարան մը եւ զայն իբրեւ կտակ նուիրած էր Սուրբ Էջմիածինի կաթողիկոսութեան, ուր ուսած էր Ոսկան եւ Սուրբ Սարգիս Զօրավար եկեղեցիին, ուր ան կը ծառայէր իբրեւ

վարդապետ³⁹: Հոլանտայի ամենէն հռչակաւոր նաւահանգիստ քաղաքին մէջ տպագրուած երկրորդ Հայերէն գիրքին (Գիրք սաղմոսաց Դաւթի, լոյս տեսած՝ 1662-ին) յիշատակարանին մէջ Աւետիսի օգնականը՝ Կարապետ Անդրիանացի քահանան (ինքնին Ոսկանի մեկ աշակերտը) կը պատմէ, թէ ինչպէ՞ս գոյացած է տպարանը: Յիշատակարաններու մեծամասնութեան բնորոշ աւանդութեամբ, ինչպէս քննեցինք վերեւ, Կարապետ «Փառք» կը մատուցէ երրորդութեան, ապա կը քննարկէ, թէ ինչպէ՞ս ստանձնած է այս գործին սրբադրութիւնը, որ սկսած է 1660-ին, Վիլհելմուս Բրինցփին իշխանին եւ Յակոբ Զուղայեցի կաթողիկոսին գահակալութեան ժամանակաշրջանին, «ի ծովապատ քաղաքիս որ կոչի Ամստերդամ», եւ ի վերջոյ զայն աւարտած է 1662-ին: Այնուհետեւ ան կը շարունակէ յիշատակելով իր մշակոյթի Հովանաւորն ու բարերարը՝ վաճառական Աւետիս Ղլիճենցը.

«Եւ արդ՝ աղաչեմ զձեզ սիրովն Աստուծոյ յիշել ի Քրիստոս, զբաղման երկամբք, եւ քրտնածոր աշխատութեամբ Հոգաբարձուն եւ զմատակարարն տպարանիս. զՏէր Ոսկանի Բարունեացպետի զեղբայրն, զԹէոդորոսի որդի զերեւանցի Ղլիճենց աւետիսն: Որ եղեւ պատճառ յորդորելով զմատթէոս սարկաւազն. [Մատթէոս Ծարեցի, որ տպարան մը գնած էր սեփական մեծ ծախսերով] ընծայել զայս ազնուակերտ եւ ըղձալի տպագրարանս Սուրբ Էջմիածնի եւ Սուրբ սարգիս: Քանզի մատթէոսն ի հիւանդութեան իւրում, կոչեալ զվերոգրեալ աւետիսն եւ խնդրէր ի նմանէ. չ եւ ժե. [715] մառչիլ փոխ զի [Մատթէոս] տայցէ պարտապանացն իւրոց. որք յոյժ վշտացուցեալ էին զնա եւ տպիմք ասէ բռ. [2000] սաղմոսարանս. եւ ու եւ մ [1200 օրինակ] Յիսուս

38 Այս կէտերը մանրամասն քննարկած եմ Aslanian, *Early Modernity and Mobility* գիրքին Գերածականին մէջ:

39 Ոսկան Երեւանցիի եւ Ամսթերտամի մէջ անոր գործունէութեան մանրամասն վերլուծումից համար տե՛ս Aslanian, *Early Modernity and Mobility*, հիմնգերոյ գլուխ:

որդիս. եւ վաճառեալ եւ գշանն նորա արաս-
ցուք բ բաժինս. ինձ եւ քեզ: Իսկ թէ մեռայց
դու ի գործ արկեալ գտպրանանն մինչեւ
վճարեսցես զպարսն իմ. եւ զքոյն եւս առցես
հանգերձ շահիւքն եւ տէր եղիցի ընդ քեզ:
Եւ զայս ոչ էառ յանձն աւետիսն ասելով. ե-
թէ [Մատթէոս համաձայն գտնուի] տացես
գտպարանդ յիշատակ սուրբ էջմիածինն եւ
սուրբ Սարգիսն [եկեղեցիներուն] եւ տամ
զփողս. եւ եւս աշխատիմ անձամբս ի տպա-
րանիս որքան եւ կենդանի իցեմ. եւ զար-
դինս դրամին իմոյ բաշխեմ վերոգրեալ
սրբոցն [եկեղեցիներուն]. եւ յետ մահուան
իմոյ զբովանդակն: Որոյ հաւանեալ [առա-
ջարկը] մատթէոսն. եւ յօժար սրտիւ արար
կտակ զի յետ մահուան իւրոյ՝ եւ վճարման
պարտուց երկոցունցն տացի տպագրա-
տունն վերոգրեալ մենաստանիցն: Եւ ինքն
չեւ եւս աւարտեալ զՅիսուսն որդիսն հան-
գեաւ ի Քրիստոս: Զորոյ զթերին [տառատե-
սակները] լցեալ աւետիսն եւ սկսեալ բաղ-
ձանօք եւ փափագմամբ տպել ս եւ չ դեղա-
պաճոյն եւ գովելի սաղմոսարան, առ ի ըն-
թերցումն Աստուածասիրից. արանց եւ կա-
նանց: Վասն որոյ յիշեսցիք զծնօղ սորին
զԹէոդորոսն. եւ զմայրն զգօհարազիզն եւ
զպապն զՂլիճենց Զաքարիայն. եւ զմամն
զՄէլիքն խաթունն. եւ զփոքր եղբայրն
զՄիրզախանն. եւ զքոյրն Ռուսինէն. եւ
զհանգուցեալ եղբայրն զՅովհաննէսն: այ-
լեւ զկենակից սորին զՄարիամ ատան. եւ
զամենայն ազգատոհմսն [Աւետիս Ղլիճեն-
ցի] եւ զերախտաւորս սորին. եւ ասացէք
լիով սրտիւ. տէր Աստուած ողորմեաց նոցա.
եւ ջնջեա զգիր յանցանաց նոցա. եւ արժանի
արա արքայութեան քում: Հուսկ յետոյ հա-
յեցէք եւ վասն իմ վերջացելոյս եւ անարժա-
նիս. որդւոյս տէր Յովհաննիսի. Կարապետի
կրօնաւորի անդրիանացւոյ եւ կարծեցեալ
գոլ բանի սպասաւորի, եւ յիմար եւ ան-
պիտան աշակերտի⁴⁰»:

Սոյն տպագիր մատեանին մէջ ձեւա-
կերպուած եւ վերարտադրուած են յիշատա-
կարաններու յատուկ բոլոր արտաքին երե-
ւոյթները, ներառեալ՝ բացման օրհներգը եւ
պատմական ենթահոդը, որուն վերջապէս
կը յաջորդէ առաջին հայերէն Աստուածա-
շունչի ապագայ տպագրիչ Ռսկան Երեւան-
ցիի եղբօր՝ Հովանաւոր եւ բարերար Աւե-
տիս Ղլիճենցի նուիրուած ներբողականը:
Այստեղ նոյնիսկ առկայ է յիշատակարան
գրողներու բնորոշ ինքնանուաստացումը
(«անարժան»... «գոլ բանի սպասաւոր»,
«յիմար եւ անպիտան»): Իսկ ամենէն յատ-
կանշականը այն է, որ գպիրը կը թուէ ա-
նունները նուիրատուին երկու մեծ հայրե-
րուն եւ մեծ մայրերուն, քոյրերուն եւ եղ-
բայրներուն եւ ընթերցողին կը հայցէ ա-
նոնց հոգիները յիշել աղօթքով: Անշուշտ
աղօթքի մէջ յիշելու այս նպատակը ոչ այլ
ինչ է, քան օգնել անոնց հանգուցեալ հո-
գիներուն եւ Աստուծոյ խնդրել՝ «ողոր-
մեաց նոցա. եւ ջնջեա զգիր յանցանաց նո-
ցա. եւ արժանի արա արքայութեան քում»:

Աւետիս Ղլիճենցի եւ անոր հարա-
զատներուն յիշատակումը եւ երկնային
արքայութեան մէջ անոնց փրկութեան
խնդրանքը կը յարուցեն բազմաթիւ հար-
ցեր: Արդեօք Աւետիս որոշած էր տպարանը
գնել եւ զայն իբրեւ նուէր պարգեւել, որով-
հետեւ էապէս շահագրգռուած էր իր եւ իր
սիրելիներուն հոգիներուն կարգավիճա-
կով: Արդեօք Աւետիս տեղեւոր էր կայան-
քի վարդապետութեան եւ արդեօք կը կար-
ծէ՞ր, թէ այլոց աղօթքներուն շնորհիւ հա-
ւանականութիւնը աւելի մեծ էր, որ իր եւ
իր հարազատներուն հոգիները արժանա-
նային Քրիստոսի միանալու Վերջին դա-
տաստանէն հտը: Թէ՞ Աւետիսի շարժառի-
թը նաեւ հաշուած արարք մըն էր եւ նպա-
տակաւորուողուած էր բարձրացնելու իր ընկե-
րային հնդինակութիւնը իբրեւ ջուղայեցի

⁴⁰ Ոսկանեան-Կորկոտեան-Սաւալեան, Հայ գիրքը
1512-1800, էջ 39:

վաճառական, որ կարիքը ունէր վստահելի եւ արժանահատ կապերու ցանցի մը: Նկատի ունենալով, որ վաճառականներ շատ հաղուադէպօրէն սոսկ շահ ապահովելու մղումով կը զօրակցէին տպագրողներուն, կրնանք անտեսել «տպագրական դրամատիրութիւնը» իբրեւ խթանող ազդակ⁴¹: Այնուամենայնիւ անոնք եկեղեցիին տպագրական նախաձեռնութիւններուն նեցուկ կը կանգնէին՝ յուսալով, որ այս միջոցով իրենց հեղինակութիւնը պիտի բարձրանար առեւտուրի աշխարհին մէջ, միաժամանակ՝ դոհացնելով խորապէս բարեպաշտ կամ կրօնական կարիք մը, որ կը բխէր անդենականի մէջ փրկութեան արժանանալու մտահոգութենէն: Իրօք, այս երկու խթանները կարելի է միահիւսել հովանաւորութեան նոյն գործուածքին մէջ, քանի որ Աւետիսի պէս բարեպաշտ վաճառական մը կրնար գիւրութեամբ մղուել իր եւ իր հարազատներուն հոգիներուն փրկութիւն ապահովելու ցանկութենէն, միաժամանակ՝ շահագրգռուել այս աշխարհին մէջ իր «ընկերային դրամագլուխին»,— ինչպէս Փիեռ Պուրտիօ կը կոչէ զայն,— եւ պատուաբեր հռչակին բարձրացումով⁴²: Իր անունը առնչելով հովանաւորութեան արարքի մը, մանաւանդ՝ տպարանի մը ծախսերը հոգալու նման հեղինակաւոր արարքի մը, որուն միջոցով հետագային պիտի հրատարակուէր աշխարհի առաջին հայերէն Աստուածաշունչը, անհատը վստահաբար պիտի կարենար ազդեցիկ միջոցով ընդարձակել գործարարական կապերու իր ցանցը:

Այս մեկը տեղի կ'ունենար բարձրացնելով սեփական «գիրքը», հռչակը եւ հեղինակութիւնը հեռակայ առեւտրականներու համայնքի մը մէջ, ուր մարդիկ ապահովագրին կը վճարէին՝ բարի հռչակ վայելող եւ հեղինակաւոր գիրքի տէր վաճառականի մը հետ գործառնութեան սկսելու համար⁴³:

Երբ 1662-ին Աւետիսի երէց եղբայր Ռսկանը Հայաստանի իր վանքէն մեկնեցաւ նախ Հռոմ եւ հետագային Ամսթերտամ, ան քաջ կը գիտակցէր, որ պէտք է ապահովէր «նաւահանգիստի-հայերու» հովանաւորութիւնն ու դրամական զօրակցութիւնը: Ասիկա յատկապէս կը վերաբերէր հայերէն Աստուածաշունչի ծախսալից գործին տպագրութեան, որ կը պահանջէր նկատառելի ներդրումներ: Ռսկան բախտաւոր եղաւ, որ իր դրամական կարիքները գէթ ժամանակաւորապէս բաւարարուեցան, երբ 1665-ին Լիվոռնոյի մէջ հանդիպեցաւ Ջուզայեցի երեք վաճառականներու,— Ստեփաննոս Խանենց, Թէոդորոս Քթրիչենց եւ Պետրոս Տէր-Աւագենց,— որոնք յօժարեցան զօրակցել պատկառելի արքեպիսկոպոսին: Քանի մը տարի ետք Հռոմի պապութեան լուեխայն զօրակցութեամբ՝ երկրի մի կաթողիկէ Ռսկանը յաջողեցաւ դառնալ հայերէն Աստուածաշունչ տպագրած առաջին անձը: Այս գործին յիշատակարանը բոլորին պէս կը սկսի Սուրբ երրորդութեան փառաբանութեամբ, ապա շնորհակալութիւն կը յայտնէ նշեալ անձներուն.

41 «Տպագրական դրամատիրութեան» ժողովրդակա-
նութիւն վայելող գաղափարը առաջին անգամ
զարգացուցած է Anderson, *Imagined Communities*:

42 Ընկերային դրամագլուխի մասին տե՛ս դասական
հեղինակաւոր կարծիքը Bourdieu, *The Forms of
Capital*, յատկապէս p. 51-52: Տե՛ս նաեւ Putnam,
Tuning In, Tuning Out: Մամօթութեան համար
տե՛ս Burt, *Brokerage and Closure*:

43 Bourdieu, *The Forms of Capital*, p. 51, ընկերային
դրամագլուխը կը սահմանէ իրիւն ամբողջութիւ-
նը «փաստացի կամ հաւանական աղբիւրներու,
որոնք կ'առնչուին փոխադարձ ծանօթութեան եւ
ճանաչումի քիչ թէ շատ կարգաւորուած յարաբե-
րութիւններու կայուն ցանց մը ունենալուն...»: Զուղայեցիներու առեւտրական ցանցին բնորոշ
ընկերային դրամագլուխին մէջ վստահութեան եւ
վարկի առանցքային դերը մանրամասնօրէն
քննարկած են այստեղ. Aslanian, *From the Indian
Ocean to the Mediterranean*, եօթերորդ գլուխ:

«գի ետ զկարողութիւնն] անարժանութեանն] իմում ձեռնադրութեանն] և օժանդակութեանն] և ընկերակցութեանն] մարմնականօք գոյիւք պայտապատախապ. Ստեփաննոսի Թէոդորոսի, և Պետրոսի ջուղայեցւոց. քանզի Ա[ստուա]ծասէրք եւ կորովիքս այսոքիկ հայեցելով ի նուագութիւնն] Ա[ստուա]ծայնոց կտակարանաց որ ի մէջ ազգիս հայոց. մանաւանդ վարդապետաց՝ եւ վանականաց՝ եւ գրոց աշակերտաց: Վ[ա]սն որոյ ջերմեռանդ սիրով յօժարեալք յորդորեցին զմիմեանս, քաջալերելով եւ զիմս նուաստութիւնն]. որ սակս զոյից վարանէի. ձեռնադրեալսն ինձ ներ գործառնութեանն]ս այսմիկ. տալով առատապէս զծախս գրամոյն ըստորումն եւ յօրժամ պիտոյանայր»:

Յիշատակարանին վերջաւորութեան Ոսկան կը վերադառնայ երեք բարերարներուն եւ իր ընթերցողներուն բազմիցս կը յիշեցնէ անոնց հոգիին բարօրութեան, ինչպէս նաեւ իրեն եւ իր սիրելիներուն համար անոնց աղօթքներուն եւ յիշատակումներուն կարեւորութիւնը:

«Յիշեսցիք միով հայրմերով զվերոգրեալ խաննց պարոն Ստեփաննոսն, եւ զհանգուցեալ ծնողսն նորին. զհայրն զպարոն Եղումն, եւ զմայրն զՓառանձեմն, եւ զայլ արեան մերձաւորս նորին: Այլեւ [յիցեցէք] զՔթոնէնց Թէոդորոսն, եւ զհայրն նորին զմահդեսի յետագարն. եւ զմայրն Աննամէլիքն: Եւ զայլ համագունս նորին բոլորովին: Նաեւ զպարոն Պետրոսն եւ զհայր նորին զտէր Աւագն. եւ զմայր նորին զՍղւան Գարաքն: Եւ զայլ հոմասեռս նորին զնոր եւ զհին: Ընդ նոսին եւ զհայրն իմ զպարոն Թորոսն [այսինքն Թէոդորոս]. եւ զմայրն իմ զԳօհար ազիզն. եւ զեղբայրն իմ զՅօհաննէսն զփոխեցեալն առ Ք[րիստո]ս սրոյ ընչիւքն մտի ես ի գործ [տպագրութեանն] յայս այլեւ զմիւս եղբայրն իմ զԱւետիսն որոյ գրովն սկսաւ գիրքս [տպութիւն]. եւ ինքն եւս աշխատեցաւ ժամանակս ինչ ի խահարարութեանն] եւ ի տուրեւտութիւնն] գործոյս: Եւ զայլ ազգացեղս նոցին: Ըն-

դորս եւ զհաւատարիմ աշակերտն իմ զԿարապետ վարդապետ անգրիանացի. որ միշտ եւ անձանձիր տքնեցաւ ի վ[ե]ր[ա]յ սրբազրութեանն] եւ այլոց գործոց: Այլեւ զձեռնասուն աշակերտն իմ զՅօհան սարկաւազ երեւանեցի. որ զառաջներորդ փորձըն միշտ ընթերցաւ ընդիս եւ ընդ վարդապետին՝ եւ աշխատեցաւ ի սփռելն զԹուխտն եւ ի ժողովելն, եւ ի կապելն եւ զտնտեստան հոգսն եւ զամ[ենայն] զարտաքին գործս հոգաց եւ ծառայեաց մոերմաբար: Եւ զայս զամենեւեան զաշխատաւորս եւ զբարեմիտ ջանողացս յիշեսցիք, զի եւ դուք յիշեալ լիջիք յարքայութեանն] Տ[եառ]ն մերոյ Յ[իսուս]ի Ք[րիստոս]ի լսելով զերանաւէտ բարբառս ն[ո]ր[ա] որ է օրհնեալ ընդ Հօր. եւ ընդ սրբոյ Հոգւոյն յաւիտեանս, եւ աւիտեանս յաւիտենից. Ամէն: Հայր մեր որ յերկինս⁴⁴»:

Աղօթքները, որ Ոսկան իր Աստուածաշունչը ընթերցողներուն կ'աղերսէ արտասանել իր ծնողներուն եւ նղբայրներուն համար, ինչպէս նաեւ իր երեք բարերարներուն եւ անոնց հարազատներուն, պէտք չէ զարմացնեն մեզ: Անոնք կը հետեւին բանաձեւումի ընդունուած տարազներու եւ զանոնք կարելի է գտնել գրեթէ իւրաքանչիւր տպագիր կամ ձեռագիր յիշատակարանի մէջ: Բազմաթիւ յիշատակարաններու պէս Ոսկանի յիշատակարանը եւս կ'ընձեռէ անցեալի հարուստ տեղեկութիւններ՝ դործին պատմական ենթահողին վերաբերեալ: Ան կը նկարագրէ այն պայմանները, որոնց մէջ Սուրբ Էջմիածին եւ սուրբ Սարգիս Զօրավար տպարանը յաջողած է տպագրել Սուրբ գիրքը եւ կ'ուրուագծէ համայնապատկերը պատմական այն պայմաններուն եւ դժուարութիւններուն, որոնց ընդմէջէն անցնելով իր հայրենիքէն ճամբայ ելած է գէպի Եւրոպայի անձանթօթ եւ օտար ափերը: Թախիծը, զրկանքը եւ վիշտը լուսարձակի տակ կ'առնուին այնպէս ինչպէս այլ յիշատակարաններու մէջ:

⁴⁴ Ոսկանեան – Կորկոտեան – Սաւալեան, Հայ գիրքը 1512-1800, էջ 50:

«Ներ թուոջ փրկչին վեց հազարորդի վեց հարիւրորդի երկրորդի. իսկ ըստ հայոց թուոյ հազարերորդի. հարիւրորդի մետասաներորդի. սեպտեմբերի. Իէ. երեալ յերկրէ եւ յազգէ իմմէ դիմեցի ի կողմանս եւրոպիոց. յաղագս տպման մատենիս այսորիկ աստուածայնոյ. եւ բազմաւ վշտիւ եւ տառապակրութեամբ եկեալ հասի ի սահմանս յիսալիոյ՝ յերկիրն Թուսգանու. ի քաղաքն ի Լիվոնայ, ներ նախնում նուագում զոչոք զաի ինձ զօժանդակ, սակս որոյ թողեալ գնացի ի Հոսմայ. գոնեայ անդ գտցի յաջողութիւն] գործառնութեան]ս. եւ անդ եւս ոչ եղեւ ինչ միսիթարութիւն]ն օգնականութեան] գործոյս. վ[ա]սն] յորունց պատճառաց ներհակականց. թէ ի մերայնոց ազանց. եւ թէ ինքեանց կանօնաց եւ սահմանաց [Հոռմի մէջ գրաքննչական արգելքն՝ որը՝ զորս մի ըստ միոջէ շարագրել ձանձրութիւն]է: Իսկ ի դառնալն իմում անդրէն յի Լիւսոնայ յետ բազմաց հակառակութեան]ց սուտականապատից արանց եւ փասքուսաց մերայնոց ազանց. որք ոչ զօգուտ ազգի եւ զարրոյ աթոռոյն այլ զանձանց զցանկութիւն]. եւ կամաց դհաճութիւն] կամեին լնով. որոց ընդ զիմակալեալ. զոչինչ ետու հաւանութեան] բանս: այլ ընդերից հաւատարմագունից վերոգրեցելոց արանց եւ Ք[րիստո]սասիրաց՝ յետ բազմաց քննութեան]ց եւ հարցափորձութեան]ց միաբանեցայ սիրով եւ դաշնադրականաւ գրով. զի սորա երեքեանս ընդ իս հոգասցեն զամենայն] զծախ վերոգրեցելոց մատենին մինչեւ ցաւարտ. առ յօգուտ ազգիս եւ ի շահ սրբոյ աթոռոյն: Բայց այսպիսի եղեւ պայմանն, ք[ան]դի ի թուին ոնժդ. [1665] փետրվարի. ի. վերոգրեցեալ պարոն Ստեփաննոսն եւ պարոն Պետրոսն խոստացան զաւելեալ շահսն որ ի վաճառմանէ Ա[ստուա]ծաշնչոյն լիւնիցի տալ ա[ւուր] ի չքմիածնի: Նոյնպէս եւ պարոն Թէոդորոսն զիւր բաժնի շահոյ զկէսն խոստացաւ ա[ւուր]ք երուսաղէմի. եւ զկէսն յմշոյ վանից սրբոյն Սարգսի զօրավարին: Այսու պայմանաւ

եւ եւս չու արարեալ հասի ի կողմանս հիւսիսայնոյ յերկրիս Բէլգիկոյ. որ այժմ կոչի Հօլանտիա. ի քաղաքս յԱմսթէլտամի ի տպարան սրբոյ էջմիածնի եւ սրբոյն Սարգսի զօրավարի: ուրանօր եւ սկիզբն արարի տպել գրովքն զորս Աւետիսն էր յօրինեալ. զի զիւրք Մատթէոսին [Ծարեցի] յոյժ խոշորք էին եւ անյարմարք⁴⁵»:

Ըստ երեւոյթին Ոսկան թիւրքիմացու-թեան մէջ ինկած էր մտածելով, որ իր «նաւահանգիստի-հայ» հովանաւորները «ազնուական» էին եւ իր պատմական հրատարակութեան նիւթապէս զօրակցելու անոնց առաջարկը «մեծահոգութիւն» էր⁴⁶: Երեք հովանաւորներուն մասին ժամանակակից տեղեկագրութեան մը համաձայն, գրուած՝ Ոսկանի նախկին գործակից Թադէոս երէց Համազասպեանի կողմէ, որ խաբուած էր եւ անարդարօրէն բանտարկուած այս երեք մարդոց՝ Ստեփանոսի, Թէոդորոսի եւ Պետրոսի կողմէ, անոնք դրժած էին Ոսկանին տուած իրենց խոստումը՝ «քնանս ընդ իս հոգասցեն զամենայն զծախ վերագրեցելոյ մատենին»: Փոխաբնէն՝ ըստ Համազասպեանի, անոնք Լիվոնոյէն Ամսթերտամ ճամբորդելու բաւարար դրամ տուած են Ոսկանին, սակայն չեն յարգած գումարին մնացեալ մասը ծերունի արքեպիսկոպոսին փոխանցելու իրենց խոստումը: Ասիկա Ոսկանին ստիպեց տեղացի վարկատուներէ յաւելեալ գումարներ փոխ առնել՝ ամբողջացնելու համար Աստուածաշունչի տպագրութիւնը 1668-ին եւ շատ չանցած անակութիւն զիմազրաւել, երբ այլեւս անկարող էր հատուցել իր ստացած վարկերը⁴⁷: Արդիւնքը եղաւ այն, որ իր պարտատէրէն խոստափելու համար Ոսկան հաւաքեց իր տպարանը եւ զայն 1670-ին տեղափոխեց Լիվոնոս եւ այնուհետեւ՝ Մարսէյ:

45 Ոսկանեան – Կորկոտեան – Սաւալեան, Հայ գիրքը 1512-1800, էջ 50:

46 Տե՛ս Orengo, Ov Dateos dow Elkelı:

47 Թադէոս երէց Համազասպեանի ժամանակակից աղբիւրը յայտնաբերուած է տասնիններորդ դա-

րու վերջերում, Վիեննայի Մխիթարեան միաբանութեան ձեռագրատան մէջ եւ հրատարակուած է մխիթարեան բազմահմուտ վանականի մը կողմէ: Տե՛ս Գալէմքեարեան Թադէի երիցու պատմական մէկ գործը:

Կարելի է հաստատ ըսել, որ Աւետիս Ղլիճենցի կողմէ Սուրբ Էջմիածին եւ սուրբ Սարգիս Զօրավար տպարանին հովանաւորութիւնը, որուն հակիրճ անդրադարձանք վերեւ, բացայայտիչ տպագրայի ուսումնասիրութիւնն (*case study*) է ջուղայցի վաճառականներու բարեպաշտութեան եւ այն դերին, որ անոնց յայտնութեանական տիեզերքը, ինչպէս նաեւ սեփական եւ ընտանիքի անդամներու հոգիի փրկութեան հաւատալիքները կը խաղան իբրեւ խթան հովանաւորութեան եւ մշակութային արտադրութեան: Նոյնը կարելի է ըսել Լիվոռնոյի մէջ երեք «նաւահանգիստի-հայերուն» կողմէ Ոսկանի Աստուածաշունչին հովանաւորութեան մասին: Ոսկանի հետ գործակցելու անոնց մղումին շարժառիթը հաւանաբար աւելի կապ ունէր շահ ապահովելու հետ, քան՝ անդրչիրիմեան բարեպաշտութեան: Այնուամենայնիւ այն իրողութիւնը, որ Ոսկան հաւատարմօրէն արձանագրած է անոնց հարադատներուն անունները եւ աղօթքներ ու յիշատակում հայցած է Վերջին դատաստանի ժամանակ անոնց փրկութեան համար, ցոյց կու տայ փրկարար տնօրինման ուժը եւ անոր լայնատարած ընկալումը Ոսկանի Աստուածաշունչին վաղ արդի ընթերցողներուն կողմէ⁴⁸: Աղօթքի հետ յիշողութեան զուգորդումը ի սպաս հանգուցեալի հոգիին փրկութեան՝ վերեւ քննարկուած ձեռագիրի յիշատակարանի աւանդութեան հիմնական փոխանցումն է եւ կը գործէ իբրեւ տպագիր գիրքերու առեւտրական հովանաւորութիւնը խթանող կենսական տարր: Յիշատակումի եւ փրկութեան նոյն մղումը նաեւ ճամբայ բացած է սփռւած տարածքին հայկական եկեղեցաշինութեան հովանաւորութեան, ինչպէս ցոյց պիտի տայ յաջորդ տպագրայի ուսումնասիրութիւնը:

4. Ի յիշատակ Չինսուրայի մէջ (Պենկալիա) երկու հոգիներու, մօտաւորապէս 1697-ից եւ 1734-ից

Արեւմտեան Հնդկաստանի Պենկալիա նահանգին մէջ, Հուկլի գետի եզրին նախկին վաճառաշահ յառաջապահ կեդրոնի մը տարածքին կը գտնուի Չինսուրա-Հուկլին, որ առաջին ակնարկով կրնայ անհաւանական թուիլ իբրեւ վայր մը, ուր անցեալին գոյութիւն ունեցած է հայ բարեկեցիկ վաճառականներու հաւաքականութիւն մը: Այսօր հեռաւոր եւ աղքատացած գիւղաքաղաք մըն է անիկա, որ թէեւ կը գտնուի Կալկաթայի ոստանէն միայն 35 քմ հեռաւորութեան վրայ, սակայն անմատչելի եւ լքուած երեւոյթ ունի: Թերեւս Չինսուրան վատ ժամանակներ կ'ապրի վերջերս, սակայն միշտ է, որ յետամնաց եղած է համաշխարհային գետնի վրայ:

Իրօք, քաղաքը ուշագրաւ դիրք սկսաւ վայելել 1579-ին փորթուկալցիներուն Չինսուրա-Հուկլի ցամաքահանումէն կարճ ժամանակ ետք: Տասնեօթերորդ դարու առաջին կէսերուն անգլիացիներն ու հոլանտացիները հասան Հուկլիի ափերը: Անոնց բաժնետիրական Արեւելահնդկական ընկերութիւնները անմիջապէս հասկցան Պենկալիոյ հիւսուածեղէնի ճարտարարուեստին արժէքը եւ սկսան «գործարաններ» կամ ամրացուած բնակավայրեր հաստատել այստեղ: Հոլանտական արեւելահնդկական ընկերութիւնը (*Vereenigde Oostindische Compagnie [VoC]*) Չինսուրան իբրեւ խաբիս ընտրեց 1645-ին, օգտուելով շուրջ տասնամեակ մը առաջ Պենկալիոյ մողոլ կառավարիչին կողմէ փորթուկալցիներուն արտաքսումէն: Միւս կողմէ՝ նորաստեղծ

⁴⁸ Ոսկանեանի Աստուածաշունչէն տպագրուած է շուրջ 5000 օրինակ, ինչ որ բարձրագոյն տպագրակով հայերէն հրատարակութիւնն է վաղ արդի

ժամանակաշրջանին: Տե՛ս Իշխանեան, Հայ գրքի պատմութիւն, էջ 470, 527:

Անգլիական արեւելահնդկական ընկերութիւնը ի վերջոյ դարաւերջէն առաջ ընտրեց վայր մը՝ այսօրուան Կալկաթայի մօտ⁴⁹:

Չինսուրայի առաջին հայ վաճառականները արձանագրութիւններու մէջ կը յայտնուին այն ժամանակներուն, երբ հաստատուած են հոլանտական բնակավայրերը: Ծանօթ է, որ խոճա դի Մարգարայի (նաեւ՝ Դեմարքորա) ընտանիքը Հոլկլիի փերուն հաստատուած է հոլանտական արեւելահնդկական ընկերութեան ժամանումէն կարճ ժամանակ ետք եւ նկատուելի հարստութիւն դիզած է տասնեօթերորդ դարու կէսերուն: Թէեւ Մարտիրոսի կամ «Մարթէն» դի Մարգարայի ընտանիքին մեկ անգամը հետագային գործած է Եւրոպայի մէջ եւ 1660-ական տարիներուն առասպելի կարգ անցած ասպարէզ մը ունեցած է իբրեւ գործակալ եւ հաւանաբար իբրեւ Ֆրանսական արեւելահնդկական ընկերութեան (Compagnie des Indes Orientales) տնօրէն, ըստ երեւոյթին անոր երկու եղբայրները՝ Յովսէփ եւ Յովհաննէս կամ Օհաննիս դի Մարգարայ իրենց կեանքին մեծ մասը ապրած են Հնդկաստանի մէջ եւ Հնդկաց ուկիւնոսի աւազանին շուրջ, ուր հռչակ վայելած են իբրեւ նաւագնացութեան ճարտարարուեստի մեծահարուստ դրամատէրեր եւ յաջողակ «վաճառական իշխաններ»⁵⁰: Իրօք, ինչպէս շուտով պիտի տեսնենք, Չինսուրայի Սուրբ Յովհաննէս Մկրտիչ հայկական եկեղեցին, որ անուանուած է Յովհաննէս դի Մարգարայի անունով, կառուցուած է 1695-1697-ին եւ կը պարունակէ մշակութային արտադրութեան մեծահարուստ հովանաւորներ յիշատակող որոշ թիւով յատկանշական տապանաքարեր, որոնք պաշտամունքի եւ աղօթքի այս գողտրիկ վայրը կը վերածեն հոգիներու յիշողութեան եւ փրկութեան սրբավայրի:

Ակսինք առանձին տապանաքարով՝ գլխաւոր խորանին յատակին: Եթէ 2019-ի նոյեմբերին եկեղեցի այցելութեան երկրորդ առիթով գետինը ծածկող գորգը չվերցնէի՝ դուրս ելած պիտի ըլլայի առանց նկատելու զայն: Մութ մարմարէ այս ցուցանիշը կը պատկանի ոմն Պետրոս դի Խաչիկի, որ ականաւոր վաճառական մըն էր տասնութերորդ դարու Չինսուրայի մէջ: Անիկա մաս կը կազմէ խորանին մօտ կամ անոր կից յայտնաբերուած ալլադան արձանագրութիւններու հաւաքածոյի մը, որ յստակօրէն տարածքը կը սահմանէ իբրեւ յիշատակի վայր. սրբարան մը, ուր ներկայութիւնը կ'ընդգծէ բացակայութիւնը, եւ քարի վրայ տառեր քանդակելը հաւանաբար կը միտի յիշողութեան մըմունջին ձայնը վերստեղծել ընթերցողին եւ յիշողին շուրջներուն վրայ, այսպէս՝ հաւանաբար ձայնային եղանակով արտացոլելով լռութեան եւ կորուստին իմաստը: Այս պարագային յիշողութեան առարկան վաղամեռիկ երիտասարդ վաճառական մըն է, որ Մարգարայ եղբայրներուն մահէն տասնամեակներ ետք առանցքային դեր խաղացած է Չինսուրայի իր համայնքին կեանքին մէջ: Անոր գերեզմանին ցուցանիշին կ'ընկերակցի խորանին պատին վրայ արդէ ցուցատախտակ մը, որ ուղղակի կ'առաջնորդէ դէպի գերեզման եւ պատշաճօրէն կը կոչուի տապանադուռն: Յուցատախտակը ղեկեղուած է հանգուցեալին եղբոր՝ ոմն Միքայիլան դի Խաչիկի կողմէ: Մեսրոպ Սէթի համաձայն, իրարու վրայ բարդուած տառերով եւ բառերու միջեւ առանց բացութեան երկար եւ դժուար վերծանելի երկաթադիր արձանագրութիւնը Միքայիլանի կողմէ գետեղուած է՝ «յիշատակելու համար եկեղեցիին ընդարձակումը Պետրոս Խաչիկի կողմէ, որ քսան տարուան խիստ պատուական վաճառական մըն էր, խիստ գիտուն եւ

49 Չինսուրա- Հոլկլի եւ վաղ արդի աշխարհին մէջ անոր կարեւորութեան մասին համառոտագրութիւն մը կը պարունակէ Chaudhury, *The Rise and Decline of Hughli*:

50 Ընդհանրապէս այս ընտանիքին եւ Մարտիրոսի Մարգարայ Ասագէնցիի մանրապատմութեան մասին տե՛ս Aslanian, *Une vie sur plusieurs continents*:

աննման եւ որ այս աշխարհէն հեռացաւ երեսունութ տարեկանին, 5 յուլիս 1734-ին, իր ետին ձգելով անմխիթար լացող եղբայրը Միրզաջանը՝ սգալու իր կորուստը⁵¹: Արոյրի վրայ փորագրութիւնը ապագայ այցելուէն կը խնդրէ աղօթել հանգուցեալին համար, որպէսզի «ԺՈՂՈՎԸՐԴԵԱՆ ՏԷՐՆ ՀԱՏՈՒՍՅԷ [Պետրոսի հոգին] ՅԵՏ ՅԱՌՈՒԹԵԱՆ ԳԱՓՈԻԻԷԼԻ [այսպէս] ԶԱԶՆԻՎ ՓՈՂԻԵԱՆ ԱՐԺԱՆԻ ԱՐԱՍՅԷ ՈՂՈՐՄՈՒԹԵԱՆ Ի ՄԻՈՒՍ ԱՆԳԱՄ ԻԻՐ ԳԱԼՍՏԵԱՆ»⁵²:

Վերեւ նշուած արձանագրութեան մէջ Գաբրիէլ հրեշտակապետին եւ անոր հռչակաւոր փողին ոգեկոչումը մեծ նշանակութիւն ունի: Ինչպէս ուսումնասիրողներ արդէն նշած են, առնուազն տասներկրորդ դարէն սկսեալ հայկական աւանդութեան մէջ Գաբրիէլը ճանչցուած է իբրեւ այն հրեշտակը, որ իր նմանին՝ Միքայէլի հետ կը յայտարարէ ժամանակի վերջը եւ Վերջին դատաստանը, երբ «միջին վիճակի» մէջ գտնուող բոլոր հոգիները կ'ամ յաւիտեանական փրկութեան պիտի արժանանան Քրիստոսի կողմէ կ'ամ պիտի ուղարկուին դէպի հրակէզ անվերջ վախճան⁵³: Հրեշտակապետը նաեւ ցայտուն պատկերուած է տապանաքարերու արձանագրութիւններու մէջ, ներկայացուած է ձեռագիրներու պատկերազարդումներու մէջ, ուշագրաւ դիրքով ցուցադրուած եւ պաշտուած է հայկական յուսկութիւններու եւ հմայիլներու մէջ, ինչպէս նաեւ երգուած է եկեղեցական երաժշտութեան եւ շարականներու մէջ: Կարճ խօսքով՝ ինչպէս աւելի մանրամասն պիտի

տեսնենք ստորեւ, նախարդի ժամանակներու գրեթէ բոլոր բարեպաշտ հայերը ծանօթ էին Գաբրիէլի եւ զայն կ'առնչէին միջին վիճակէն հոգիներ կանչելու եւ նոյնիսկ զանոնք դէպի նդովք կամ փրկութիւն առաջնորդելու հետ: Հայ եկեղեցիի աստուածաբանութեան մէջ միջին վիճակը յաճախ առնչուած է Տաթեւացիի մշակած հռչակաւոր կայանքին հետ: Այս վիճակը «արդարներու եւ մեղաւորներու ճակատագիրն է մահուան եւ յարութեան միջեւ»: Ինչպէս վերջերս Մայքըլ Սթոնի ուսումնասիրութիւնը մեզի կը յիշեցնէ՝ միջին վիճակին մէջ հոգիներու վերջնական փրկութեան վրայ իր ներգործութիւնը կրնայ ունենալ «երկրի վրայ մեկը, որ ծոմապահութեամբ, աղօթքներով եւ ողորմութեամբ (գործերով) կը ձգտի մեղաւոր հոգին դուրս բերել պատիժներէ եւ (զայն) տեղափոխել դէպի լոյս»⁵⁴: Այս մասին՝ աւելի ուշ: Առաջիմ բաւարար է ըսել, որ խորանին կարմիր գորգին տակ անշուք տապանաքարին արձանագրութիւնը չի հայցեր աղօթք, այլ կը մարմնաւորէ զայն: Գրութիւնը պարզապէս կ'ըսէ. «ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆՍ ԽԱԶԻԿԻ ՈՐԴԻ ՊԵՏՐՈՍԻ ՃԺԹ [119] ՆԱԽԱՅ Ե [5] [23 յունիս 1734]»⁵⁵:

51 Seth, *Armenians in India*, p. 308. Տե՛ս նաեւ անկէ բխող մեկնաբանութիւններ Mirzaian, *A Short Record of Armenian Churches in India*, p. 49:

52 Արձանագրութիւնը չափազանց դժուար վերծանելի է եւ մասամբ վնասուած: Ընթերցումն հիմնուած է երկու լուսանկարներու վրայ, որ առած են 2003-ին եւ 2019-ին եւ օգտուած են Մերութան Կարապետեանի հետ խորհրդակցութենէս:

53 Գաբրիէլի եւ անոր փողին խորհրդանշական իմաստին մասին տե՛ս McCasland, *Gabriel's Trumpet*-ի օգտակար թէեւ ժամանակավրէպ մեկնաբանութիւնները:

54 Stone, *The Armenian Questions of St. Gregory*, p. 141: Ծնորմակալ են հեղինակին, որ այս գործը բաժնեց հետս:

55 Seth, *Armenians in India*, p. 308.

Խորանը բարձրացնող պատին վրայ Պետրոս դի Խաչիկի արույրէ ցուցատախտակին երկու կողմերուն կան զոյգ եռապատկեր փորագրութիւններ: Անոնք կեդրոնական խաչի մը երկու կողմերուն կը պատկերեն սղոցաձեւ եզրերով նոճիներ, որոնք կը խորհրդանշեն կենաց ծառը⁵⁶: Այս եռապատկեր փորագրութիւնները կը յիշատակեն վերանորոգող Պետրոս Խաչիկը ձախին եւ անոր եղբայր Միրզաջան Խաչիկը՝ աջին: Հաւանաբար միտումնաւոր է, որ անոնք կը նային ուղղակի դէպի Հաւատացեալները. ասիկա կ'երաշխսուորէ, որ ծխականները եկեղեցիին նստարաններէն կարենան ընթերցել անունները երկու Խաչիկ եղբայրներուն՝ անոնց մահէն տասնամեակներ, եթէ ոչ դարեր ետք: Անկասկած, ինչպէս արույրի վրայ արձանագրութիւնը, նոյնպէս ալ այս փորագրութիւնները այցելուէն կը խնդրեն մտաբերել յիշատակը վաղուց մահացած բարերարներուն եւ ազօթիկ անոնց հոգիներուն համար: Հետեւաբար եկեղեցի մը վերանորոգելը եւ այսպէսով մշակութային

արտագրութեան արարքի մը մէջ ուղղակի դերակատար դառնալը ապրողներու հաւաքականութեան մէջ անհատական եւ ընտանեկան հռչակի բարձրացում ապահովելու կողքին կ'ընձեռէ շահութամասեր՝ յիշողութեան, ազօթքի եւ հաւանական յաւիտենական փրկութեան երեւոյթով:

Հոգիի փրկութեան համար բացայայտ ազօթք կ'աղերսէ տապանաքարը եկեղեցիին անուանակից Յովհաննէս կամ Օհաննիս դի Մարգարայի, որ եկեղեցին սկսած է կառուցել 1695-ին, սակայն մահացած է երկու տարի ետք, կը հազիւ պիտի ամբողջացնէր իր հովանաւորութիւնը: Անոր կրտսեր եղբայրը՝ Յովսէփ դի Մարգարան կառուցումը աւարտեց 1697-ին եւ իր երէց եղբորը աճիւնները եկեղեցիին մէջ ամփոփեց՝ անոր հոգիին պատշաճ յիշատակումով: Յովսէփ դի Մարգարայի հովանաւորութեան սեփական արարքը աննկատ չմնաց, կըրն 1704-ին մահացաւ իր հայրենի քաղաք Նոր Զուղայի մէջ, անոր տապանաքարին ցուցանիշը զայն նկարագրեց

56 Խրոսադէմի Սուրբ Թակոբեանց մայր եկեղեցիից խեցեգործական սալիկներուն մակերեսը նոյնպէս զարդարող նոճիներու պատկերից ակնարկութիւններ կը պարունակէ՝ Carswell, *Kütahya*

Tiles and Pottery, p. 58: Օնորճակալ եւ Սաթօ Մուղալեանից այս յղումն համար:

իրբիւ «Թագաւորաց ցանկալի, մեծամեծաց յոյժ պատուելի, անձանձիր եւ աշխատալի, երախտաւոր բազում մարդի»։ Տապանագիրը կ'եզրափակուի բնորոշ վերջաբանով. «Ու Հանդիպողք այսմ շիրմի, գսա [Յովսէփ դի Մարգարան] յիշէ տայ ողորմի, ինքն եւս յիշեալ լիցի»⁵⁷։

Անբացատրելի պատճառներով Յովսէփ Զինսուրայի մէջ երկու գերեզմանաքար զետեղած է իր եղբօրը համար։ Առաջինը կը գտնուի եկեղեցիին դուռին կից, դէպի խորան տանող աստիճաններուն կողքին, ինչ որ կը նշանակէ, թէ ինչպէս եկեղեցի մուտք գործող ծխականները, նոյնպէս ալ դէպի խորան ուղղուող կրօնաւորները զժուար թէ կարենային անտեսել զայն։ Երկրորդ տապանաքարը կը գտնուի եկեղեցիին մուտքէն դէպի խորան երկարող միջանցքին վերջաւորութեան, թիկունքի ելքին դիմաց։ Թերեւս տապանաքարերը այս դիրքով զետեղուած են՝ երաշխաւորելու համար, որ ծխական բոլոր անդամները Օհաննիս դի Մարգարան յիշեն կիրակի օրուան եւ յատուկ տօներու պատարագի ժամանակ։ Երկու արձանագրութիւններն ալ ունին նմանատիպ բովանդակութիւն, սակայն եկեղեցիին թիկունքի ելքի տապանագիրն է, որ աւելի սերտօրէն կ'առնչուի մեր քննարկումին։ Անիկա ոչ միայն աւելի փառամբ եւ գեղեցիկ է իր որդեկոյած պատկերներով, այլեւ մշակութային հովանաւորութիւնը, յիշողութիւնը եւ աղօթքի շնորհը կամ մրմունջը աւելի բացայայտօրէն կ'աղերսէ վախճանաբանութեան եւ Օհաննիսի հոգիին փրկութեան հետ՝ կայանքի աջ կողմէն դէպի յաւիտենական երանութիւն։ Երկու սերովբէներու պատկերաքանդակին ճիշտ ներքեւը, անոնց լայն բացուած թևերուն հովանիին տակ տապանագիրը կ'ըսէ.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԴԱՄԱՆԻ ԵՒ ՄՏԵԱԼ ԿԱ ՄԵԾ ԱՆՎԱՆԻ ՂԱՐԻՊ ԽՕՋԱ ՈՀԱՆԻՍԻ ԿՈԶԻ ՈՐԴԻ ՄԱՐԳԱՐԻ ԱԶԳԱԻՆ ԶՈՒՂԱՅԵՑԻ ՈՐ Է ԵՐԿՐԷՆ ՇՕՇ ՔԱՂԱՔԻ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆ ԷՐ ԳՈՎԵԼԻ ԹԱԳԱՌՐԱՅ ԵՐԵԻԵԼԻ ԵՒ ԻՇԽԱՆԱՅ ԷՐ ՊԱՏՈՒԵԼԻ ԳԵՂԵՅԿԱՏԵՍ ԵՒ ՅԱՆԿԱԼԻ ՀԱՐԱԻԷ ՀՈՒՍԻՍ ԱՐԵՒՄՏԻ ԷՐ ՇՐՋԵԼ ԶՈՐՍ ԿՈՂՄ ԱՇԽԱՐՀԻ ԿՈՂՄՆ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԵՐԿՐԻ ԱՆԴԱՍՍԱՆ ՔԱՂԱՔՆ ՅՈՒԿԼԻ ԹՎԻՆ ՀԱՅՈՑ ՌձԽԵ [1145] Ի ՆՈՒԵՄԲԵՐԻ ԻԷ [27] ՄԱՀՆ ԴԻՊԱԻ ՅԱՆԿԱՐԾԱԿԻ ՀՈԳԻՆ ԵՏ Ի ԶԵՌՆ ՀՐԵՇՏԱԿԻ ՀԱՆԳԵԱԻ ԱՍՏ ՕՏԱՐ ԵՐԿՐԻ ՄՆԱՅԵԱԼ ԿԱՐՕՏ ՕԹԵՒԱՆԻ ԿԱՍԱՐՈՒՄՆ ԼԻՆԻ ԱՇԽԱՐՀԻ ԽԱԶՆ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԾԱԳԻ ՀՆԶԵՆ ՓՈՂՆ ԳԱՐՐԻԵԼԻ ՅԱՆԿԱՐԾԱԿԻ ՄԷՋ ԳԻՇԵՐԻ ԴԵՆ ԱԹՈՌ ԴԱՏԱՍՏԱՆԻ ՈՐ ՓԵՍԱՅ ԳԱՅ ԵԼԵԱԼ ԲԱԶՄԻ ԵԿԱՅՔ ՕՐՀՆԵԱԼ ՀՕՐՆ ԵՐԿՐԻ ԵՒ ՍԱՅ ԱՐԱՍՅԷ ԱՐԺԱՆԻ ՀԻՆԳ ԿՈՒՍԱՆԱՅՆ ՅԻՄԱՍՏՆԻ ՀԱԻԱՍԱՐ ՊԱՏՐԱՍ ՄՏԱՆԻ Ի ԴՈՒՌՆ ՍՈՒՐԲ ԱՌԱԳԱՍՏԻ ՈՐ ԵՒ ԱՐԴԱՐՔՆ ԺԱՌԱՆԳԻ ՅԱԶԱՅԿՈՂՄԵԱՆ ԻՐ ՍՈՒՐԲ ԴԱՍԻ ՈՐՔ ՀԱՆԴԻՊԻՔ ԱՅՍ ՏԱՊԱՆԻ ՄԻ ԼԻ

57 Տէր Յովհաննէանց, Պատմութիւն Նոր Զոռայոյ, էջ 196-197։

ԲԵՐԱՆ ՀԱՅՐՄԵՂԱՅԻԻ ՏԱՅՔ ՈՂՈՐՄԻ ԱՍՏՈՒԱԾ ՈՂՈՐՄԻ ԶԵՐ ԾՆՕՂԻ ԵԻԵԹ ԳՐԻԳՈՐ ՔԱՀԱՆԱՅԻ ՈՐ ԵՄ ԱԶԳԱԻ ՅԵՐԵԱՆՅԻ ԱԽԱՐՏՈՒՄՆ ԵՂԵԻ ԲԱՆԻ⁵⁸:

Արձանագրութեան բանաձևով շատ կը յիշեցնէ տող մը հայկական եկեղեցիներու մէջ հոգեհանգիստի ընթացքին երգուող շարականներէն, որ առաջին անգամ յօրինած է տասներկորորդ դարու հայ աստուածաբան եւ բանաստեղծ Ներսէս Շնորհալի Կաթողիկոսը: Այստեղ նոյնպէս յստակ կապ մը կայ Գաբրիէլի փողին եւ Հանդերձեալ դատաստանին միջեւ, երբ բոլոր հոգիները «միջին կայանէն» պիտի կանչուին Վերջին դատաստանի: Այն իրողութիւնը, որ աշխարհի տարածքին հայկական եկեղեցիներու մէջ կանոնաւոր հերթականութեամբ կ'երգուէին այս յատուկ շարականները, որոնց ծանօթ պիտի ըլլար եկե-

ղեցի յաճախող ջերմեռանդ հաւատացեալներուն մեծ մասը, մտածել կու տայ, թէ անոնց բովանդակութեան արժեւորումը կրնայ բանալ պատուհան մը հաւատացեալներուն վախճանաբանական երեւակայութեան վրայ: Այս պատճառով կ'արժէ վերարտադրել հետեւեալ հատուածները.

գոչման փողոյն գաբրիէլի
որ 'ի վերջ մուրն գիշերի.
լըսել արա զմեզարժանի՝
եւ աջակողմն օղեաց դասի՝
անշէջ վառելալ լոյս լապտերաց
ըստիմաստուն հինգ կուսանաց
զի ընդ փեսայիդ 'ի յառազաստ
հարսունմ' հոգով մըտցում 'ի փառս

Յորժամ գրեալքն կատարին որ զայնմ ատու
մեզ պատմեցին...

Ի վերին երուսաղէմ 'ի բնակարանքս
հրէշտակաց. . . .

Ի դրախտին եղեմական Պայծառացեալ
արժանապէս: Ողորմած:

Ի դնել բեմին բագմի փեսայն.
եւ առագաստըն զարդարի.
գաբրիէլեան փողոյն գոշէ.
սուրբ ամենայն անդ հաւաքին.
արդարոց դամբն բերիքին.
խսկ մեղսատեբն թախանցին.

(կրկնեղ)

ողորմած տէր ողորմեա
հոգացըն մեր նրնջեցելոց⁵⁹:

Հետաքրքրական է, որ տասնչորրորդ դարուն Տաթեւացիի բանաձեւած կայանքի վարդապետութիւնը չի յիշատակեր հրէշտակները (ըլլայ Գաբրիէլը, թէ՛ Միքայէլը)

58 Տապանագիրին արտագրութիւնը իմս Է.– Ա.Ա., սակայն օգտագործած եմ հետեւեալ թարգմանութիւնը. Seti. *Armenians in India*, p. 304:

59 Զայնքաղ շարական էջ 457 եւ 556: Երախտապարտ եմ Ամնա Օհանջանեանին եւ Հայկ Խլիճեանին, որոնք ուշադրութիւնս հրաիրեցին այս

շարականներուն վրայ: Իմաստուն հինգ կոյսերուն վերաբերող յիշատակումները Մատթէոսի ատեարանէն են. 25:1-13:

յայտնութեան նախորդող պահերուն⁶⁰: Այնուամենայնիւ եկեղեցական արարողութիւններու ներկայ գտնուող սովորական հայը ծանօթ պիտի ըլլար Գաբրիէլի փողին եւ պիտի ըմբռնէր անոր սերտ յարակցութիւնը Տաթեւացիի մշակած վարդապետութեան բնորոշ յայտնութեանական տեսլականին հետ: Հրեշտակները եւ Գաբրիէլ հրեշտակապետը անբաժանելի մեկ մասն էին Քրիստոսի երկրորդ գալուստի հայկական տեսլականին: Անոնք ցայտուն պատկերուած են հայերէն աղօթքներու կախարդական մագաղաթներուն վրայ, որոնք ծանօթ են իբրեւ հմայիլ եւ որ վաճառականներ կանոնաւոր յաճախականութեամբ իրենց հետ տարած են երկար ճամբորդութիւններու առիթով⁶¹, լուսաւոր ձեռագիրներու մէջ, ինչպէս՝ 1455-ին ընդօրինակուած ձեռագիր մը, որ պահպանուած է Ուոլթըրզ թանգարանին մէջ (տե՛ս նկարը վերեւ)⁶², եկեղեցական սաղմոսներու մէջ, ինչպէս՝ վերեւ նշուած Ներսէս Շնորհալիինը եւ Նոյնիսկ տապանաքարի արուեստին մէջ, ուր ականբեւ կը դառնան դիտողին: Վաղ արդի ժամանակներուն հաւանաբար արդէն բոլորին հասկնալի էր, որ երբ Գաբրիէլ հրեշտակապետը հնչեցնէր իր գործիքը՝ անոնք, որոնք

«արդար էին եւ կը գտնուէին աջին», այսինքն անոնք, որոնք կը գտնուէին երկնային կայանին աջ կողմը, — բարեգործ Օհաննիս դի Մարգարային պէս, — պիտի կանչուէին՝ ժառանգելու Աստուծոյ թագաւորութիւնը:

Հանգուցեալին մակդիրներուն վերեւ իրենց փողերով քանդակուած Գաբրիէլի եւ այլ հրեշտակներու, ինչպէս՝ Միքայէլի պատկերաւոր ապացոյցները ամբողջական ներկայացումով ցուցադրուած են Պենկալիոյ մէջ հայկական այլ սրբավայրի մը՝ Սայտապատի հայկական Սուրբ Աստուածածին եկեղեցիին մէջ, որ կառուցուած է 1758-ին, Պենկալիոյ մայրաքաղաք Մուրշիտապատի երբեմնի ծաղկուն եւ վաճառաշահ արուարձանին մէջ⁶³: Եկեղեցիին բակին եւ զայն շրջապատող կամարակապ միջանցքներուն մէջ, ուր կ'ականկալուէր, որ ծուխին անդամները խոնուէին, կան 71 դերեզմանաքարեր, որոնցմէ 48-ն ունին հրեշտակներու ցայտուն պատկերաքանդակներ: Անոնցմէ շատերը կը յիշեցնեն տապանաքարը խոճա Մինասեան բնտանիքէն Գրիգորի կամ Գրիգոր աղայի որդի Հանգուցեալ Սէթ աղայի. մետաքսի վաճառական մը, որ եկեղեցիին աջ կողմի կա-

60 Տաթեւացիի Գիրք հարցմանց հրեշտակները՝ Գեորգեալ յատկապէս Գաբրիէլն ու Միքայէլը (երկու հրեշտակապետները) կը քննարկէ Թ հատորի Ա, Գ. Է եւ Ը գլուխներուն մէջ: Այստեղ ըստ երեւոյթին հրեշտակները չեն առնչուած կայանքի հետ, որ քննարկուած է յաջորդ հատորին մէջ:

61 Հին հայկական տոմարով 1126-ին (կամ 1677-ին) ընդօրինակուած ձեռագիր հմայիլ մը, որ մաս կը կազմէ Երեւանի մէջ սեփական հաւաքածոյի մը, ունի «Յաղաւորաց հրեշտակաց» վերնագիրով մաս մը, որ ցանկագրուած են անունները Սուրբ գրային բոլոր հրեշտակներուն. ցանկը կը գլխատրեն Գաբրիէլը եւ Միքայէլը: Ընդհանրապէս աղօթքի մագաղաթի մասին, որ նաեւ ծագօք է իբրեւ կախարդական մագաղաթ՝ տե՛ս Սևուհիան, *Un rotolo manoscritto inedito* եւ Russell, *The Armenian Magical Scroll*: Այս յղումներուն համար երախտապարտ եմ Մայքըլ Սթոնի: Տե՛ս նաեւ հմայիլներու եւ յատկապէս հրեշտակապետ Գաբրիէլի մասին

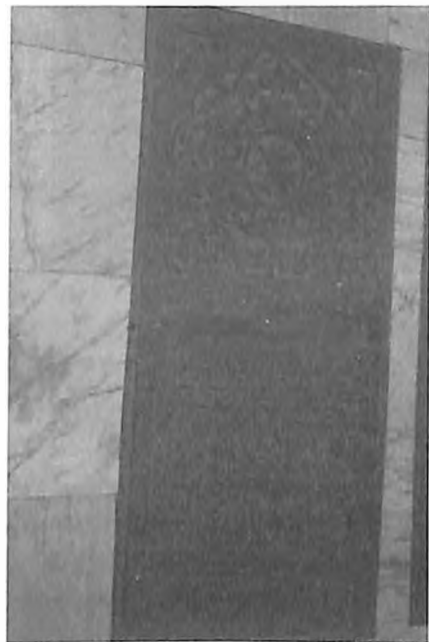
հետեւեալ հետաքրքրաշարժ քննարկումը Arlen, *An Early-Eighteenth-Century Hmayil*, p. 49-51:

62 Տե՛ս Der Nersessian, *Armenian Manuscripts*, p. 39-41: Խնդրոյ առարկայ ձեռագիրը 1455-ին խիզանի մէջ ընդօրինակուած եւ Պալթիմորի մէջ պահպանուած *Չորս ատետարաններ*՝ տե՛ս: Տե՛ս Walters, Ms. 543, f. 14-ի յայտնութեան գումարտ մանրանկարը, որ Գաբրիէլ հրեշտակապետը կը փչէ իր փողը:

63 Սայտապատի եւ Մուրշիտապատի մասին տե՛ս հետեւեալ դասական համաոտագրութիւնը Sethi, *Armenians in India*, p. 325-360 (ցրուած), եւ քաղաքին հայ վաճառականներուն գերազանց, թէեւ հակիրճ քննարկումը՝ այստեղ. Bhadra, *Social Groups and Relations*, յատկապէս p. 325-326:

մարներուն տակ թաղուած է 1792-ին: Անոր տապանաքարը գեղեցիկ է եւ յիշարժան, որովհետեւ կը պատկերէ երկու հրեշտակները՝ Գաբրիէլն ու Միքայէլը, որոնք կը հնչեցնեն իրենց փողերը՝ ազդարարելով աշխարհի մօտալուտ վերջը եւ վերջին դատաստանը: Հրեշտակները կանգնած են դէմ-դիմաց: Իւրաքանչիւրը մեկ ձեռքով բռնած է փող մը, իսկ միւս ձեռքը դրած է կուրծքին: Անոնց թեւերը հրուած են գէպի ետ, կարծէք վախճանաբանական կատաղի հովին դիմաց կանգնած ըլլան: Երկու փողերը հաւասար հեռաւորութեան վրայ են եւ հաւասարակշռուած են մտքողութեամբ բացուած ծաղիկի մը վերեւ, որ ինքնին յենած է ներքեւի ծաղիկին: Հաւանաբար ծաղիկի զարդապատկերը փոխաբերութիւնն է երկնային դրախտին, որ յաճախ կը ներկայացուի իբրեւ դաշտաբեկ պարտէզներով վայր մը. բառին բուն իմաստով դրախտ մը կամ պարտէզ մը: Հրեշտակները եւ ծաղիկները միասին յենած են տապանաքարը կրող քառանկիւն քարին, որ կը բաղկանայ 15 տողնոց դրութենէ մը՝ քանդակուած ողորկ աւազաքարի մութ շերտի մը վրայ: Ամբողջ տապանաքարը եղերուած է ծաղիկի զարդապատկերներով: Այլ տապանաքարեր, ինչպէս՝ 1768-ին եկեղեցիին մուտքին մօտ թաղուած Էմնիազի որդի Օհաննէս աղայինը,

որ շքեղօրէն փորագրուած է աւազաքարի աւելի մեծ շերտի մը վրայ, կը պատկերէ Հինգ սերովբէներ (հնդկական դիմադիժերով), ներդիր՝ Գաբրիէլը: Հանգուցեալը կը նկարագրուի իբրեւ «ՊԱՅԱԶԱՏ ՄԵԾ ԱԶԳԻ ՔԱՂՅՐ ԵՒ ՀԱՄԵՂ ԱՌԱՄԵՆԻ ՎԱՅԱՌԱԿԱՆ ՅՈՅԺ ԳՈՎԵԼԻ ՇՔԵՂԱՇՈՒՔ ԻՇԽԱՆ ԲԱՐԻ, ՄԵԾ ԲԱՐԵՐԱՐ ԻԻՐՈՅ ԱԶԳԻ»⁶⁴: Գաբրիէլը պատկերուած է արձանագրութեան վերեւ, ձուածիւ ներդիրով, ծաղկաւոր փորագրութեան կեդրոնը:

64 Տապանագիրքի մամոռչութիւնը կ'ըսէ.

Ի ՏԱՊԱՆԱՍ ԱՍՏ ԱՄՓՈՓԻ ՄԱՐՄԻՆ ԱՌՆ ԲԱՐԵՊԱՇՏԻ ՈՐ ՅՕԶԱՆՆԷՍ ԱՂԱՅ ԿՈԶԻ ԻՇԽԱՆԱԶՈՒՆ ԶՈՒՂԱՅԵՑԻ ՈՐ ԷՐ ՈՐԴԻ ԷՄՆԻԱԶԻ ԲԱՐԵՊԱՇՏՕՆ ՄԵԾ ԻՇԽԱՆԻ ՈՐ ՎԱՍԾԱՆԵԱՆ Ի ՓՈՔՐ ԹՈՒԻ ՀԱՐԻԻՐ ՅԻՍՈՒՆ ԵՒ ԵՐԵՔԻ ԵՒ ԵՐԿՐՈՐԴ ՕՐ ՆԱԽԱՅ ԱՄՍԻ ՊԱՏԿԵՐԱԻՈՒՐԸՆ ՈՒՐԲԱԹԻ ՎԱՍԾԱՆ ՍՈՐԻՆ ԱՍՏ ՀԱՆԳԻՊԻ Ի ՍԷԻՏԱՊԱՏ ՅՕՏԱՐ ԵՐԿՐԻ: ԷՐ ՔԱՐԱՍՈՒՆ ԵՒ ՈՒԹ ԱՄԻ ՈԶ ԺԱՄԱՆԵԱՆ ԼԻ ՀԱՍԱԿԻ: ՍԱ ՊԱՅԱԶԱՏ ԷՐ ՄԵԾ ԱԶԳԻ ՔԱՂՅՐ ԵՒ ՀԱՄԵՂ ԱՌԱՄԵՆԻ ՎԱՍԾԱՌԱԿԱՆ ՅՈՅԺ ԳՈՎԵԼԻ ՇՔԵՂԱՇՈՒՔ ԻՇԽԱՆ ԲԱՐԻ, ՄԵԾ ԲԱՐԵՐԱՐ ԻԻՐՈՅ ԱԶԳԻ ՔԱՎ ՕԳՆԱԿԱՆ ԵՒ ՊԻՏԱՆԻ: ԻՍԿ ԱՅԺՄ ԱՍՏԷՆ Դ ՀՈՂ

ԹԱՂԵԱՆՔ ԷՄԼ ԶՓԱՌՍ ՍՈՒՏ ԿԵՆՑԱՂԻ:ՈՒՍՏԻ ԵԹՈՂ ԱՂԷՏ ՍԳԻ ՈՂԲ ԱՐՏԱՍՈՒԱՅ ԵՒ ԿՍԿԻՅԻ ԶԵՏԱՄՆԱՅԻՑՆ ԻՐ ԱՄԵՆԻ ԲԱՐԵԿԱՄԱՅՆ ԵՒ ԾԱՆՕԹԻ ԱԻԱՂ ԱԻԱՂ ՄԵՐՈՅՍ ԿԵՆԻ ԶԻ ՅՈՅԺ ԳՈՂՏՐ Է ԵՒ ՈՂԲԱՆԻ ՄԱՐԳԱՐԷԻՆ ԲԱՆՆ ՅԱՆԳԻ ԹԷ ԿԵԱՆ ՄԱՐԳՈՅ Է ՆՄԱՆ ԾԱՂԿԻ: ԱՐԴ ՀԱՆԳԻՊՕՂՔՈՂ ՍՈՐԻՆ ԸՐԵՄԻ ՀԱՐՔ ԵՒ ԵՂԱՐԱՐԴ ԳՈՎԵԼԻ ՍՈՐԻՆ ՀՈԳԻՈՅ ՏՈՒՔ ՈՂՈՐՄԻ ՀԱՅՏՄԱՄԲ ՏԵԱՌՆ Է ՀԱՌԱԶԱՏԻ ԶԻ ԵՒ ԶԵԶ ՏԷԼՅՐՆ ՈՂՈՐՄԵԱՅԻ ՅԱՊՈՒՐՄ ՄԱՀՈՒԱՆ ԵՒ ՎԱՍԾԱՆԻ:

Ան մեկ ձեռքով կը փչէ իր փողը, իսկ միւսով արդար հոգիները կը կանչէ իրեն եւ Քրիստոսի միանալու յաւիտենական հասագիտի մէջ:

Հետաքրքրական է ընդգծել, որ գրեթէ բոլոր տապանագիրերը, ինչպէս՝ Չինսուրայի եւ Սայտապատի եկեղեցիներուն տապանաքարերուն արձանագրութիւնները, որ քննեցինք վերեւ, նաեւ այն յիշատակարանները, որոնք ընթերցողին կ'աղաչեն աղօթել Հանդուցեալին փրկութեան համար, չեն ուզեցեր կամ չեն նշեր Տաթեւացիի կայանքի հասկացութիւնը: Հանդուցեալներուն պէս, որոնք ոչ եւս են, կայան բառը իբրեւ ժամանակաւոր օթեւան թէեւ բացակայ է այս արձանագրութիւններէն, սակայն անոր բացակայութիւնը կը յուշէ անոր ներկայութիւնը: Ժամանակակից հայ եկեղեցիի ոեւէ բարեպաշտ անդամ պիտի հասկնար խորհրդանշական կապը Գաբրիէլի փողին, հոգիներու յարութեան եւ աղօթքի միջոցով յաւիտենական փրկութեան կարելիութեան միջեւ: Այլ խօսքով՝ նոյնիսկ եթէ Տաթեւացին

եւ անոր աստուածաբանական հասկացութիւնը չեն նշուած, տրամաբանական կը թուի ենթադրել, թէ «միջին կայանի» մը դադարաւոր, որ կ'առնչուէր վերջին դատաստանին սպասող հոգիներուն, ծանօթ պիտի ըլլար ժողովրդային մշակոյթին եւ անոր յայտնութեան պատկերացումներուն, հետեւաբար բնկալելի՝ տապանագիր կամ յիշատակարան ընթերցողին համար: Նոյնիսկ ի բացակայութեան՝ Տաթեւացին եւ անոր կայանքը անուղղակի ակնարկուած են հոգին յիշատակող այս տապանաքարերուն վրայ փորագրուած վախճանաբանական ժանեկազարդ պատկերներու աւելի լայն շրջարկին մէջ: Իրօք, այս վարդապետութեան փոքր նշոյլները ցրուած են փորագրուած կամ քանդակուած բառերու մէջ: Օրինակ՝ Յովհաննէս գի Մարգարայի տապանագիրը շատ յստակ կը դարձնէ, որ ան իր եղբայրներուն պէս ոչ միայն մեծահարուստ եւ հռչակաւոր վաճառական իշխան մըն էր, «թագաւորաց էր ցանկալի մեծամեծաց յոյժ պատուելի», այլեւ իր եղբօրը՝ Յովսէփին պէս «երախտաւոր բազում մարդի»: Ան յստակօրէն նկարագրուած է իրեւ արդար մարդ, որ արժանի է «կայանքի աջ առագաստին», հետեւաբար աղօթքի եւ յիշողութեան միջոցով իրաւունք ունի «փեսայ» Քրիստոսի միանալու գիշերային երթին ժամանակ, որ Վերջին դատաստանն է: Այս բառերը փորագրողը ոմն գերաշնորհ Գրիգորն էր, հաւանաբար Չինսուրայի ծխական պատուարժան քահանաներէն մեկը: Ան կը խնդրէ «որք հանգիպիք այս տապանի» կամ բառացիօրէն անոնցմէ, որոնք կը քալեն այս եւ անշուշտ մուտքին զետեղուած միւս տապանաքարին վրայէն, որ ջերմեռանդ աղօթին բարերարին հոգին համար, որպէսզի իրենց կարգին իրենց ծնողները եւ իրենք նոյնպէս յիշուին այլոց կողմէ եւ արժանանան անոնց աղօթքին: Այստեղ, ինչպէս Ոսկան Երեւանցիի յիշատակարաններուն մէջ, յիշողութիւնը շրջադարձային է, նոյնպէս՝ փրկագործութեան տնօրինութիւնը, որ կը գօտեպնդէ

այս տեսակի մշակոյթի հովանաւորութիւնը, ինչպէս կարելի է ենթադրել:

5. Յիշողութիւնը եւ անջեցեալները Աստ-
րախանի եւ Սուրաթի մէջ, շուրջ 1797-ին

Ինչպէս ցարդ տեսանք՝ տասնչորրորդ դարու վերջերուն Գրիգոր Տաթևացիի կողմէ կայանքի եզրաքանութեան ներմուծումէն ետք կը թուի, թէ հայ եկեղեցին օգտուած է այս վարդապետութեան կարգ մը երեւոյթներէն, սակայն առանց զայն կիրառելու իբրեւ ուսմունք: Յիշատակարաններու եւ տապանագիրներու վկայութիւնները, ինչպէս նաեւ վաւերագրական փաստերը կ'ապացուցեն, թէ «միջին վիճակի» մէջ հոգիի փրկութեան գաղափարը, եթէ ոչ միշտ, գէթ յաճախ անուղղակի ներկայութիւն եղած է եկեղեցիին յիշատակի ծիսակատարութիւններուն մէջ: Տրամաբանական կը թուի ենթադրել, թէ տասնութերորդ եւ տասնութերորդ դարերուն բազմաթիւ բարեպաշտ հայեր, եթէ ոչ անոնց մեծամասնութիւնը, տեղեակ էին, որ երբ Գարբիէլ Հրեշտակապետը Հնչեցնէր իր փողը, երկնային կայանին աջ կողմը գտնուող հոգիները պիտի կանչուէին Քրիստոսի միանալու յաւիտեանական երանութեան մէջ: Գէթ ա՛յս է վախճանարանական եւ յայտնութեանական այն տեսարանը, որուն ոգեկոչումը կը տեսնենք Ձինսուրայի մէջ Յովհաննէս դի Մարգարայի տապանաքարին վրայ, որ զխոռոչին կ'աղաչէ աղօթել վերջին դատաստանի ժամանակ Հանգուցեալի հոգիին համար: Ինչպէս նշմարեցինք՝ զրացի Սայտապատի հայկական եկեղեցիին տապանաքարերուն մեծ մասը նոյնպէս կ'ոգեկոչէ իրենց փողերը Հնչեցնող Գարբիէլ եւ Միքայէլ Հրեշտակապետներուն պատկերը՝ երբեմն տեղագրուած ժամանակաւոր կեանքը խորհրդանշող աւագացոյցի կողքին, Քրիս-

տոսի երկրորդ գալուստի նախօրէին: Աւելին. ըստ երեւոյթին բարեպաշտ հայերը ննջեցեալներու հոգիին համար աղօթելն ու զանոնք յիշելը ընդհանրապէս կենսական նկատած են Քրիստոսի երկրորդ գալուստին ժամանակ յաւիտեանական փրկութեան համար: Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորչի հարցումները Հրեշտակին վերնագիրով տասնչորրորդ դարու գրութիւն մը կը բովանդակէ հայոց պաշտպան սուրբ Գրիգոր Լուսաւորչին եւ Հրեշտակի մը միջեւ երկխօսութիւն մը՝ «մահուան եւ յարութեան միջեւ արդարներուն եւ մեղաւորներուն ճակատագիրին մասին»⁶⁵: «Տասնչորրորդ դարէն սկսեալ» հայերու կողմէ «չառ նկատառելի կարեւորութիւն» ստացած այս գրութիւնը կը բացատրէ, որ աղօթքը, յիշատակը եւ բարի գործերը, ինչպէս՝ կարիքաւորներուն տրուած ողորմութեան նուէրները, ենթադրաբար նաեւ գիրք պատուիրելը եւ եկեղեցի կառուցելը կամ վերանորոգելը կ'ընկալուէին իբրեւ օգնութիւն՝ միջին վիճակի մէջ գտնուող հոգիներուն եւ նոյնիսկ կրնային նպաստել, որ Քրիստոսի ձախ կողմը գտնուող հոգիները խուսափին դատապարտութենէ: Այնքա՛ն հզօր են աղօթքները եւ մանաւանդ հոգիին համար տրուած ողորմութիւնը, ինչպէս Հրեշտակը կը յայտնէ սուրբ Գրիգորին, որ երբ ողորմութիւն շնորհելուն կ'ընկերակցի աղօթքը, «ապա աղաթքն արդիւնանալանայ. եւ զհոգի մեղաւորին ի խորանէ ի խորան փոխէ. եւ քահանայն որ զպատարագն ճշմարիտ մտաւք մատուցանէ. յայնժամ զհոգին իբրեւ զարծիւ սրայ թռիչ թեւաւք թռուցանէ. եւ ի տեղոյ լուսոյ փոխէ»⁶⁶:

Կարճ խօսքով՝ ցարդ հետազօտուած փաստերը կ'ապացուցեն, որ վաղ արդի ժամանակաշրջանին ջերմեռանդ հաւատացեալ հայերը այլոց աղօթքն ու յիշատակու-

65 Stone, *The Armenian Questions of St. Gregory*, p. 159.

66 Stone, *The Armenian Questions of St. Gregory*, p. 159.

մը նպաստաւոր կը նկատէին Վերջին դատաստանին դրական վճիռի մը շնորհումին: Յիր ու ցան փաստեր ցոյց կու տան, որ այս վախճանաբանական աշխարհահայեցքը շատ գրաւիչ էր ջուղայեցի եւ այլ հայ վաճառականներու համար: Վաճառականներու բարեպաշտ վերնախաւին մէջ անոր արձագանգը հաւանաբար կը բացատրէ, թէ ինչո՞ւ այնքան մեծ թիւով վաճառականներ առատաձեռն նուիրատուութիւններ կը կատարէին բարեգործութեան համար կամ տպարաններու եւ դիրքերու դրամ կը յատկացնէին՝ փոխարէնը ստանալու համար աղօթքները անանուն անծանօթներու, որոնցմէ շատերուն բնաւ պիտի չհանդիպէին, սակայն որոնց հետ կը կիսէին երեւակայական համայնքի մը պատկանելիութիւնը՝ նոյն «գաւառական ազգին»⁶⁷: Անշուշտ միջին վիճակի մէջ գտնուող հոգիներու համար աղօթք կամ պատարագ վաճառելու հայ եկեղեցիին աւանդութիւնը որոշ նեղ շրջագիծով կը յիշեցնէ քաւարանի եւ թողութեան վաճառքի կաթողիկէ վարդապետութիւնը: Հակառակ որ հայ եկեղեցին եւ անոր նուիրապետութիւնը մերժած են քաւարանի եւ թողութեան վաճառքի վարդապետութիւնները, անոնք կը գիտակցէին, թէ խորքին մէջ վախճանաբանական կեանքի համար յիշատակում եւ աղօթքներ կը վաճառէին՝ մշակութային առարկաներու հովանաւորութեան, բարեգործութեան եւ կարիքաւորներուն ոգորմութիւն տալու դիմաց: Ի վերջոյ ա՛յս էր հիմնական գաղափարը մշակոյթի հովանաւորութեան փրկարար տնօրինման, ինչպէս կոչած եմ զայն:

Փրկարար տնօրինման ընձեռած դրամահաւքի կարելիութիւնները օգտագործելու եռանդով տոգորուած եկեղեցական ղեկավարներէն մեկն էր Ռուսական կայսրութեան մէջ հայերու առաջնորդ Յովսէփ Երկայնաբաղուկ Արղութեանց արքեպիսկոպոսը (ապրած է 1743-1801): Երբ 1776-ին երկայնաբաղուկ արքեպիսկոպոսը սատարեց Ռոստով գետի ափին Նոր Նախիջևեան անունով հայկական գաղութի մը հիմնադրութեան, ան սկսաւ Հնդկաստանէն մեծահարուստ հայ վաճառականներ փնտռել նուիրատուութիւններու, բարեգործութեան եւ ոգորմութեան համար: Արքեպիսկոպոսը կարիքը ունէր մեծահարուստ վաճառականներու հովանաւորութեան եւ այս նպատակով լայնօրէն օգտագործեց հայկական եկեղեցիին մէջ համեմատաբար նոր պաշտօն մը, որ ծանօթ էր իւրեւ նուիրակութիւն⁶⁸: Վաղ արդի ժամանակաշրջանին էջմիածինի կաթողիկոսութեան բազմապատկուող ծախսերը հոգալու նպատակով եկեղեցական նուիրապետութեան ստեղծած նուիրակները պատուիրակներ էին կամ յատուկ ներկայացուցիչներ, որոնք կը նշանակուէին կա՛մ հայ եկեղեցիին կաթողիկոսներուն կողմէ կա՛մ Արղութեանցի պէս առաջնորդներու: Ինչպէս անոնց անուանակոչումը («նուէր» բառէն) ցոյց կու տայ՝ նուիրակները կ'ողարկուէին (սովորաբար երեք տարին անգամ մը) զանազան հայ գաղութներ, որոնց եկեղեցիները մաս կը կազմէին էջմիածինի կաթողիկոսութեան թեմական ցանցին կամ Կոստանդնուպոլսոյ, Երուսաղէմի եւ Նոր Զուղայի պատրիարքութիւններուն, որպէսզի դրամական միջոցներ ճարէին եւ նուէրներ կամ նուիր-

67 Դաւանական ազգի երեսակայական համայնքին մասին մանրամասնած եմ հետեւեալ գրքին ութերորդ գլուխին մէջ. Aslanian, *Early Modernity and Mobility*:

68 Հայ եկեղեցիին մէջ նուիրակի պաշտօնը քիչ ուսումնասիրուած եւ մինչեւ վերջերս անտեսուած հետազոտութեան դաշտ մըն է: Տե՛ս սակայն

Յովաննիսեան, Յակոբ Դ. Զուղայեցի կաթողիկոսը, Կանայեան, Էջմիածնի նուիրակութիւնը ԺԸ. դարում եւ Խաչատրեան, Նուիրակութիւնը հայոց եկեղեցում: Տե՛ս նաեւ Ալվազեան, Հայոց եկեղեցին XVIII դարի հայ ազատագրական շարժման քառուղիներում, յատկապէս էջ 87-95:

րատուութիւն հաւաքէին եկեղեցիին ծախսերուն համար: Նուիրակները նաեւ իրենց հետ կը տանէին կաթողիկոսին օրհնած սուրբ միւռոնը, որ կը կիսուէր անոնց այցելած եկեղեցիներուն միջեւ, այսպէսով վերանորոգելով խորհրդանշական կապը մայր եկեղեցիին հետ: Սուրբ միւռոնը բաժնելու եւ իրենց այցելած եկեղեցիներուն մէջ արքայիսկոպոսական կոնդակները (յորդորներ եւ պատուէրներ բովանդակող հրովարտակ) բարձրաձայն ընթերցելու դիմաց՝ նուիրակները սուրբ եկեղեցիին համար իբրեւ նուէր ողորմութիւններ եւ այլ նուիրատուութիւններ կը հաւաքէին ծխական եկեղեցիներէ եւ անհատներէ, ինչպէս՝ վաճառականներէ: Անոնք նաեւ եկամուտ կ'ապահովէին եկեղեցիին կատարուած յատուկ վճարումներէն, որ ծանօթ էր իբրեւ հոգեբաժին: Այս վերջինը եկեղեցիին կատարուած ողորմութեան բնոյթի տուրք մըն էր, որուն նպատակն էր պատարագ մատուցել կամ կանոնաւոր հերթականութեամբ ազօթք արտասանել բարերարին եւ անոր հարազատներուն հոգիներուն փրկութեան համար: Այսպէս՝ նուիրակները ազօթքի վաճառքէն եկամուտ ապահովելով կրնային առանցքային գործակալի դեր կատարել մշակութային արտադրութեան հովանաւորութեան փրկարար տնօրինման մէջ:

Այս գիտութեամբ զինուած՝ Արղութեանց արքայիսկոպոսը արտասովոր քայլ մը առաւ 1786-ին, երբ սովորաբար երեք տարին գերազանցող ժամկէտով իբրեւ իր գերագոյն նուիրակը նշանակեց Թիֆլիս

ծնած տէր Ստեփանոս քահանայ Յարութիւնեանը եւ զայն Հնդկաստան ուղարկեց, որպէսզի դրամական միջոցներ ճարէ Նոր Նախիջևանի նորաստեղծ գաղութի տպաւորանին եւ դպրոցներուն համար: Տէր Ստեփանոս իրեն տրուած պարտականութիւնները կատարեց յաջորդ տասնհինգ տարիներու ընթացքին: Ան այցելեց հայկական սփիւռքի մեծահարուստ համայնքները Սուրաթի (1787-1790), Մատրասի (1790-1795) եւ Կալկաթայի (1795-1799) մէջ եւ դրամական շօշափելի միջոցներ հայթայթեց Նոր Նախիջևանի գաղութին, մասնաւորաբար՝ այնտեղ դպրոց մը եւ տպարան մը հիմնելու գործին⁶⁹:

Տէր Ստեփանոսի դրամահաւաքի առաքելութիւնը իր առաջին պտուղը տուաւ 1790-ի նոյեմբերին, երբ սուրաթաբնակ ջուղայեցի մեծահարուստ վաճառական Օհանջան (Օուլենտոն) դի Յակոբ Գերաք համաձայն գտնուեցաւ տպարանի մը եւ երկու դպրոցներու հիմնադրութեան ծախսերը հոգալու նորաստեղծ գաղութին մէջ⁷⁰: Յաւելեալ որոշ մեծ նուիրատուութիւններ կատարուեցան յաջորդ քանի մը տարիներուն: 1796-ին, երբ մահացաւ փորթուկալական Մաքաուի ամենէն հարուստ առեւտրականներէն ափիոնի «վաճառական իշխան» Մատթէոս Օհաննէս, ան եւս պատկառելի գումարներ կտակած էր Էջմիածինի եւ մասնաւորաբար՝ Նոր Նախիջևանի⁷¹: Տէր Ստեփանոս այնքան արդիւնաւէտ եւ տաղանդաւոր նուիրակ էր, որ Պենկալիոյ Տաքքա քաղաքին մէջ գտնուելու միջոցին յաջողած

69 Հնդկաստանի մէջ տէր Ստեփանոս քահանային առաքելութիւնը մանրամասնօրէն քննարկուած է այստեղ. Aslanian, *Early Modernity and Mobility*, p. 305-307: Կը թուի, թէ այս խեղճ նուիրակը անցի քան տասներկու տարի անցուցած է Հնդկաստանի մէջ (1787-1799) եւ ցարդ անձամօթ պայմաններու մէջ վախճանած է Իսթանպուլի մերձակայ վայրի մը մէջ, մօտաւորապէս 1803-ին: Նկատի ունենալով, որ ըստ երեւոյթին ան կը ճամբորդէր իրեն հետ տամբուլ իր թղթակցութիւնները, որոնց մէկ մասը կը վերաբերի Հնդկաստանի մէջ

անոր առաքելութեան սկզբնաւորումին, այս փաստաթուղթերը ձեւով մը փոխանցուած են Իսթանպուլի հայոց պատրիարքարանին եւ այնուհետեւ մաս կազմած են Փարիզի Նուպարեան գրադարանի արխիւին: Ոչ մէկ ուսումնասիրութիւն գոյութիւն ունի տէր Ստեփանոսի մասին:

70 Aslanian, *Early Modernity and Mobility*, p. 305.

71 Այս վաճառականի մասին լատգոյն ուսումնասիրութիւնն է՝ Smith, *An Eighteenth-Century Macao Armenian Merchant Prince*:

էր տեղացի Հայ վաճառական Պետրոսի որդի Գրիգորին համոզել, որ չեղեալ համարէ իր կտակը եւ գայն վերաշարադրէ՝ Նոր Նախիջեւանի նորաստեղծ գաղութին խոստացուած պատկառելի գումարներով: Այս վաճառականին կողմէ 16 յուլիս 1792 թուակիր նամակ մը, որ հասցեագրուած է Ասորախանի մէջ Երկայանաբազուկ արքեպիսկոպոս Արղութեանին, կը բացատրէ, թէ ինչպէ՛ս եւ ինչո՛ւ տեղի ունեցած է այս մտքի փոփոխութիւնը:

«Ներքոյ ասորագրողս որ եմ ջուղայեցի եւ այժմ 'ի դաքայ քաղաքոջս բնակիչ վաճառական, ազգաւ հայ եւ հաւատով ուղղափառ եւ լուսաւորչակրօն պետրոսի որդի գրիգորս հաճեցայ տէր ըստեփաննոսի յորդորմունքն եւ խրատին եւ սորա բիթմա՜հ [عظماء ta'ammā՝ ընչաքաղց բառին հականիշն է, կը նշանակէ այլասէր] բնութեան եւ քաղաքավարութիւնին. եւ այնքան սիրեցի որ իմ առաջի կտակս փոխեցի եւ սորա ձեռօքն նոր կտակ գրեցի եւ հաստատեցի: որպէս իմ կտակումս գրելեմ էլ էնպէս ժողովքի Փարդումնէլ գրելեմ եւ հաստատելեմ որ յետ մեռանելէն իմ կտակակատարն իմ հինգհազար սքայ ռուբի հատուցանէ կալկաթայ ձեր վէքլին վասն ախքատանոցին [այսպէս]»:

Բարեբարը նոյնիսկ յանդգնած է իր սեփական յիշատակարանը բառացիօրէն թելադրել արքեպիսկոպոսին.

«Այժմ գրումեմ եւ խնդրումեմ որ աղքատանոցումն եւ կամ տպելումն եւ կամ աղքատանոցի սուրբ մատեանումըն իմ յիշատակարանն էս ներքոյ օրինակիս նման գրէք: որ է այսպէս:

«Յիշեա՛ տէր աստուած զհոգի ծառային քոյ գրիգորին՝ ըստացողի յիշատակի աղքատանոցի այսքան տան կամ այսքան անձանց կերակրելոյ եւ իւր ծնողացն պետրոսին եւ զարիպխանին . եւ իւր ամուսին

ուրուղլուին [այսպէս] եւ այլ ազգականացն նորին որք ուղղափառ հաւատով [Հայ եկեղեցիին] իցեն նրնջեցեալք որ եւ շնորհիւ սուրբ անմահ պատարագին եւ անմահ գառին որ մատուցվի 'ի վերայ սուրբ սեղանին սրբեա՛ զմեզս նոցա եւ հանգոյ յարքայութիւն քում ընդ սրբոյ քոյ ամէն: որ եւ յուսամ այսպէս գրել եւ յիշատակել եւ օրհնել զիս որ եմ սրբազան եւ յօգնաշխատ ազգասէր եպիսկոպոսիդ՝

Անարժան եւ մեղաւոր ծառայ գրիգոր պետրոս»:

Եղև փոքր թիւ 177 Յուլիս ժղ [16] եւ նախայ իէ [27]

'ի դաքայ⁷²:

Մինչ Նոր Նախիջեւանի եկեղեցիին եւ նորաստեղծ գաղութին նուիրատուութիւնները կը շարունակուէին՝ տէր Ստեփանոս նաեւ յաջողեցաւ սիրաշահիլ յատուկ բարերարներ, որոնք պիտի փափաքէին յանձն առնել հրատարակութիւնը այն գիրքերուն, որ արքեպիսկոպոսը անհրաժեշտ կը նկատէր իր հօտին համար: Օրինակ՝ 1792-ին տէր Ստեփանոս համոզեց նոյն ՕՀանջան զի Գերաքին յանձն առնելու հրատարակութիւնը Ֆրանսուա Ֆենելոնի մեծ ժողովրդականութիւն վայելող Տելեմաքոսի արկածախնդրութիւնները (*Les aventures de Télémaque*) վէպին (1794), որ արձագանգ գտաւ Հայ ընթերցողներու քով, մասնաւորաբար Հնդկաստանի մէջ⁷³: Կը թուի, թէ գրեթէ նոյն ժամանակ արքեպիսկոպոսին անխոնջ նուիրակը սուրաթաւնակ ջուղայեցի խոճա Մինասեան ընտանիքէն Գրիգորի որդի աղա Յովհաննէս անուանով այլ մեծահարուստի մը համոզած է, որ իր եւ իր ազգականներուն յիշատակին հիմնադրամ

72 Sk'ū "Grigor Petrosian, Dak'a" BNU/CGP/XVII-20 թղթածրարը:

73 Aslanian, *Early Modernity and Mobility*, p. 279.

մը ստեղծէ բարեպաշտ գիրքերու հրատարակութեան համար⁷⁴:

Յարդ անծանօթ պատճառներով՝ այս աղա Յովհաննէսին մասին ակնարկութիւնները ցանցառ են արխիւներու մէջ: Ըստ երեւոյթին ո՛չ անոր տապանաքարը, ոչ ալ անոր կտակին պաշտօնական վաւերացման արձանագրութիւնները պահպանուած են Սուրաթի մէջ: Հակառակ այս կեցկտուր փաստագրութեան կրնանք հաստատ ըսել, որ Սուրաթի մէջ աղա Յովհաննէս մեկն էր այն երկվեցեակ մեծահարուստ անձերէն, որոնք համաձայնած էին ի յիշատակ իրենց, ինչպէս նաեւ իրենց հանգուցեալ հարազատներուն հոգիներուն տոկոսաբեր նկատառելի գումարներ նուիրել Արղութեանց արքեպիսկոպոսին եւ անոր Նոր Նախիջեւանի նորաստեղծ գաղութին ու տպարանին: Այս առումով՝ ան կը յիշեցնէ Տաքա (կամ Տաքթա) բնակող եւ «այլասէր բնութիւն» ունեցող Պետրոսի որդի Գրիգոր ջուղայեցին, որ իր հարազատներուն հոգիին յիշատակին դրամ նուիրած էր տէր Ստեփանոսի յորդորներով:

Երբ մեր բարեպաշտ նուիրատուին եւ հովանաւորին կտակած գումարները հասած կը թուին ըլլալ երկայնաբազուկ արքեպիսկոպոսին, այս վերջինը 1795-ին արդէն իր տպարանը Նոր Նախիջեւանէն փոխադրած էր Աստրախանի նաւահանգիստ քաղաքը՝ Կասպից ծովու հիւսիսային ափե-

րուն: Այս տեղափոխութենէն ետք տպարանը շարունակեց հրատարակել շարք մը նշանակալից գործեր, որոնք ջախջախիչ մեծամասնութեամբ կ'ընդգրկէին կրօնական եւ նոյնիսկ դաւանաբանական բնաբաններ: 1797-ին աղա Յովհաննէսի կտակած գումարը արդէն բաւարար տոկոս ընձեռած էր, որպէսզի արքեպիսկոպոսը կարենար հրատարակել Վարդան Բարձրբերդցիի Մեկնութիւն սաղմոսաց Դաւթի վերնագիրով գիրքը (1797, Աստրախան):

Հետաքրքրական է, որ այս գործը հրատարակուած է երկու անջատ տպագրութիւններով, որոնք ունին նոյն բովանդակութիւնը, սակայն կը տարբերին միայն իրենց յիշատակարաններով: Գրքին օրինակներուն մեկ մասին յիշատակարանի մակագրութեան մէջ տպագրիչը կը յիշէ հովանաւորը եւ անոր ազգականները եւ ընթերցողին կ'աղաչէ աղօթել կայանքի կամ երկնային կայաններուն մէջ անոնց հոգիներուն համար: Միւս մասը նմանօրինակ խնդրանք մը կը ներկայացնէ աղօթելու այլ բարերար վաճառականի մը՝ Հիւսիսային Կովկասէն ոմն պարոն Անտոն Շամախեցիի որդի Յարութիւն Ղզլարի համար: Այս մեկը նոյնպէս Արղութեանցի նուիրակին յորդորներով դրամ նուիրած էր՝ իր եւ իր հարազատներու հոգիներուն համար աղօթքներ շահելու դիմաց⁷⁵: Աղա Յովհաննէսի եւ անոր ազգականներուն համար ափսոս է, որ այս գումարով ըստ երեւոյթին միայն մեկ գիրք հրատարակուած է եւ բաւական ուշ՝

74 Աղանեանց, *Դիւան հայոց պատմութեան*, էջ 120: Տէր Ստեփանոս քահանայ Յարութիւնեանի ուղուած 4 ապրիլ 1791 թուակիր իր մէկ նամակին մէջ արքեպիսկոպոսը կը քննարկէ Սուրաթէն քանի մը մեծահարուստ հայ վաճառականներ եւ իր նուիրակին կը յիշեցնէ միջոցներ գտնել զանոնք հանդգելու, որ առատաձեռն ողորմութիւններ նուիրեն՝ Նոր Նախիջեւանի հայկական տպարանին եւ դպրոցին ծախսերը հոգալու համար: Այս առնչութեամբ արքեպիսկոպոսը կը գրէ. «Նոյնպէս եւ խօջամիմասեանց Ազմիւ աղա Յովհաննէսին յորդորեցես, յիշատակ ինչ ստանալ ի տպարանին եւ կամ ի դպրոցին մերոյ»:

75 Տե՛ս անոր յիշատակարանը Ոսկանեան – Կորկոտեան – Սաւայեան, *Հայ գիրքը 1512-1800*, էջ 735-736: Հետաքրքրական է, որ պահպանուած օրինակը՝ թուայնացուած Հայաստանի ազգային գրադարանին կողմէ, կը պարունակէ աղա Յովհաննէսի նուիրած յիշատակարանը, սակայն վերնագիրին էջը կը հաստատէ, որ գործը տպագրուած է «արդէամբ և ծախիւք» ի Ղզլար քնակեալ՝ Բարեպաշտօն և Մեծահաւատ Լուսահոգի Յարութիւնի որդի՝ Պարոն Անտոնին Շամախեցոյ»:

Արդուլթեանցի Աստրախանի սպարանի պատմութեան մէջ: Կը թուի, թէ խնդրոյ առարկայ գործը արտասովոր նշանակութիւն ունի ոչ թէ իր բովանդակութեան պատճառով (Դաւիթի սաղմոսներուն վերաբերող բազմաթիւ նմանօրինակ մեկնաբանութիւններ հրատարակուած էին), այլ՝ իր յիշատակարանին: Այս յիշատակարանը «բացառիկ սովորական» (*exceptionally normal*) է, քանի որ կը պարունակէ անժխտելի ապացոյց մը մեկ բառի մէջ, որ է կայանք: Իրօք, ըստ երեւոյթին ասիկա միակ պահպանուած օրինակն է Տաթեւացիի «կայանքի» բառակապակցութեան, որ կը նկարագրէ այն օթեւանը, ուր հոգիները կը հանգստանան «միջին վիճակի» մէջ:

«...Արդ՝ ի վախճանի բանիս՝ դուք որդիք լուսոյ Ս[ուր]բ Եկեղեցւոյ՝ յիշեալիք ի մաքուր եւ ի լուսաւիայլ յաղօթս ձեր՝ զարժանին յիշման, եւ զբարի պատճառն Տպմամբ ի լոյս ընծայեցման՝ Հոգեկեցոյց Մատենիս, զի Տ[է]ր Հանգուցե[ա]լ Յովհաննէս Աղայն Խօջայ Մինասեանց, որ ի կենդանութեան իւրում՝ եղեւ ցանկացող ինքնայօթար կամօք՝ ի յիշատակ Լուսահոգի նախնացն իւրոց եւ ինքեան եւ Մեծահաւատ Կենակցին իւրոյ, եւ յաստեացս՝ յերջանկաց կայանսն փոխեալ եղբարցն իւրոց, եւ Համեստաւիայլ Տիկին Քուէրն իւրոյ եւ օրհնութեան պտուղ որդւոցն՝ կենդանեաց եւ հանգուցելոց, նոյնպէ[ս] եւ թողանցն եւ բոլոր բարեացապարտ զարմին իւրոյ, որք արդիս բնակին յերկրին Հնդկաց՝ ի Սուրաթ. տալ տալի ի Տիրապարգեւ գոյից իւրոց՝ զամենայն զծախսն վճարելով զՄեծին Վարդանայ՝ Լուսաւոր Մեկնութիւն Սաղմոսացն Դաւիթ. ի պայծառութիւնն՝ Լուսաւոր-չակ[ան] Ս[ուր]բ Եկեղեցւոյ, եւ ի յօգուտ՝ Հայկազեան տոհմիցս՝ յամենայն ուրեք բնակելոց⁷⁶»:

Հաւանական է, որ մեր սուրաթցի աղա Յովհաննէսը իր ժամանակակից տաքքացի Պետրոսի որդի Գրիգորին պէս նամակով կամ անձամբ պատուիրած ըլլայ յիշատակարանի այն գրութիւնը, որ կը փափաքէր տպագրուի իր առատաձեւն նուիրատուութեան առիթով: Նաեւ Հաւանական է, որ ան գրութեան շարադրումը վստահած ըլլայ Արդուլթեանց արքեպիսկոպոսին:

Երկու պարագային ալ բաւական բացայտ է կայաններու (կայանքի տեղագրութիւնը) աստուածաբանական եզրաբանութեան գործածութիւնը:

Ասիկա ցոյց կու տայ, թէ այն վարդապետութիւնը, որ կը վերաբերի միջին վիճակին, ուր հոգիները կը մեկտեղուին նախքան Վերջին դատաստանի յայտնութենական պահը, պատկերացուած է տասնչորրորդ դարու վերջաւորութեան Տաթեւացիի բանաձեւած եզրերով:

Աղա Յովհաննէսի յիշատակարանը կը շարունակուի յայտնութեան եւ «Կեանքի գիրք»-ի բնորոշ յաւելեալ խորհրդապաշտութեամբ: Ըստ «Յայտնութիւն Յովհաննէսի» (3:5, 13:8, 17:8, 20:12, 20:15, 21:27, 22:19)՝ Քրիստոսը կը ներկայանայ գիրքով մը, որուն մէջ գրած է անունները բոլոր անոնց, որոնք ընտրուած են յաւիտենական փրկութեան կամ դատապարտումի համար: Այսպէս՝ իր եւ իր հարազատներու հոգիներուն փրկութեան համար աղա Յովհաննէսի կատարած բարեգործութիւններուն եւ գիրքերու մեկենասութեան ակնարկելով՝ յիշատակարանը կը շարունակէ:

«Որոյ զծախսն՝ ա[ստուա]ծապարգեւ խոհեմութեամբ իւրով՝ այնպէ[ս] բարեկարգեաց, զի ո[ր]պէ[ս] զվիճակ վաճառուց՝ մնասցէ միշտ ներ Տպարանիս անվերջանալի. եւ որքան ինչ ազգաօգուտ գրեանք տալիցին ի նոյն Տպարանի՝ այնու

76 Տե՛ս յիշատակարանը Ոսկանեան – Կորկոտեան – Սաւալեան, Հայ գիրքը 1512-1800, էջ 736:

դրամով՝ ի դանազան ժամանակս, ամ[ենայն] ի յիշատակ անուան իւրոյ եւ իւրանյոցն լինիցի ի յաւիտեանս ժամանակաց: Որոյ զյիշատակն գրեսցէ տ[է]ր յանջնջելի մատեանս [յիշատակի] իւր եւ զարդիւնաւոր տուրս նորին՝ վերնկալցի ապէնհաղն ա[ստուած]՝ ի փառս իւր. եւ զբարեւախճան յոյսս եւ զակնկալութ[թ]ի[ւն]ս նորին ծաղկեցուցէ տ[է]ր՝ բեղմնաւոր արգասեօք [խոճա Մինասեան ընտանիքէն Յովհաննէս աղայի] յամայր յաւիտե[ա]նս⁷⁷»:

Աղա Յովհաննէս մեկն էր ջուղայեցի այն բազմաթիւ բարերար վաճառականներէն, որոնք վաղ արդի ժամանակաշրջանին առատաձեռն նուիրատուութիւններ կը կատարէին մշակոյթի հովանաւորութեան գործին, ինչպէս տեսանք այս շարադրանքին սկիզբէն: Նկատի ունենալով, որ Հայերը ջախջախիչ մեծամասնութեամբ կը պատկերացուէին իբրեւ Հիմնականօրէն սփռւած տարածքին ցրուած «գաւառական ազգ» մը, մշակոյթի հովանաւորութիւնը գրեթէ միշտ սերտօրէն առնչուած էր Հայկական առաքելական կամ լուսաւորչական եկեղեցիին հետ: Այս տեսակի հովանաւորութիւնը դրսեւորուած է Հայերէն գիրքերու տպագրութեամբ (ինչպէս Ոսկան Երեւանցիի հռչակաւոր Ամսթերտամի Աստուածաշուքը կամ Մեկնութիւններ սաղմոսաց Դաւթին, որուն մեկնասան էր աղա Յովհաննէս), տպարաններու գնումով (ինչպէս Ամսթերտամի Սուրբ Էջմիածին եւ սուրբ Սարգիս Զօրավար տպարանը՝ Աւետիս Ղլիճենց Երեւանցիի կողմէ կամ Նոր Նախիջևանի [եւ Հետագային Աստրախանի] տպարանը, որ Արդութեանց արքեպիսկոպոսը Հիմնած էր գլխաւորաբար Սուրբ թէն «նաւահանգիստի-Հայ» Օհանջան Գերաքէն ձեռքբերուած գումարներով): Մշակոյթի հովանաւորութիւնը նաեւ ինքզինք

կը դրսեւորէր եկեղեցիներու կառուցումով եւ վերանորոգութեամբ (ինչպէս էր պարագան Յովհաննէս եւ Յովսէփի դի Մարգարայի եւ Պետրոս եւ Միրզաջան դի Խաչիկի՝ Զինսուրայի մէջ), նաեւ Նոր Նախիջևանի մէջ աղքատանոցի մը կառուցումով՝ Տաքքայի բնակիչ ջուղայեցի վաճառական Պետրոսի որդի Գրիգորի կողմէ: Անկախ, թէ ճիշդ ի՞նչ երեւոյթ ստացած էր վաղ արդի ժամանակներու մշակութային արտադրութիւնը՝ Հաստատ էր մեկ բան. բարերարը, բարեգործը կամ մշակոյթ արտադրողը, որ գրեթէ միշտ ջուղայեցի հեռակայ առեւտրական մըն էր՝ հովանաւորելու իր արարքին մէջ խթանուած եւ խրախուսուած էր այն դրութեամբ, որ կոչած եւ մշակութային հովանաւորութեան փրկարար տնօրինում: Այս տնօրինման խորքին կար յարակարծութիւն մը. նիւթեղէն մշակոյթի ստեղծումը (տպագիր գիրքեր, ձեռագրերու հաւաքածոներ, եկեղեցիներ, դպրոցներ, աղքատանոցներ) Հիմնուած էր Վերջին դատաստանի ժամանակ հոգիի փրկութեան յայտնութեանական տեսլականին վրայ: Մշակոյթի հովանաւորութիւն կը մատուցուէր մեկ կողմէ՝ պուրտէոյեան «ընկերային դրամագլուխ» (social capital) կուտակելու երկրային մտահոգութեան, միւս կողմէ՝ ողորմութեան, յիշատակի եւ սղօթքի միջոցով անդրշիրմեան փրկութեան մտահոգութեան մեկտեղումով:

6. Եզրակացութիւն կամ վախճանաբանական հիմքերը վաղ արդի հայ առեւտրական եւ միջոցաւ մշակոյթին

Հազիւ 1759-ի աշնան Էջմիածինի սուրբ թոռի իր հոգեւոր գահը բարձրացած՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Յակոբ Շամախեցին (գահակալած է 1759-1763) գիմադրակեց փոքր ճգնաժամ մը: Հզօր երկրաշարժ

77 Ոսկանեան – Կորկոտեան – Սաւալեան, Հայ գիրքը 1512-1800, էջ 736:

մը ցնցած էր Նախիջևեանի շրջանը (Հարա-
ւային Կովկասի եւ Հիւսիսային Իրանի միջեւ
ներկայի սահմանային գոտիին մօտ) մա-
սամբ աւերելով Շամբ (կամ Դարաշամբ)
գիւղաւանին մօտ գտնուող իններորդ դա-
րու Սուրբ Ստեփանոս նախավկայի Հայկա-
կան մայր եկեղեցին⁷⁸։ Կաթողիկոսը իր նա-
խորդներէն շատերուն պէս փութաց դրամա-
կան միջոցներ ճարելու՝ վերանորոգելու Հա-
մար մայր եկեղեցիին ծածկն ու զայն շրջա-
պատող Հարաւային պարիսպները, ինչպէս
նաեւ վանական խուցերը։ Նախորդ այլ կա-
թողիկոսներու պէս Շամախեցին նշանակեց
նուիրակ մը եւ անոր յանձնեց պարտակա-
նութիւնը իր հօտէն ողորմութիւն եւ յատուկ
նուիրատուութիւններ հաւաքելու՝ վճարելու
Համար եկեղեցիին Հիմնական վերանորո-
գութեան ծախսերը։ Այնուհետեւ ան գունա-
զեղ թռչնագիր գլխադիրով մեկ էջնոց գե-
ղազարդ կոնդակ մը գրեց՝ իր նոր նուիրակը
ներկայացնելով իր հօտին, անոր անդամնե-
րէն խնդրելով, որ առատաձեռն ողորմու-
թիւն եւ նիւթական միջոցներ ապահովեն
այս նպատակին համար։

Կաթողիկոսին կոնդակը խցկուած է
նմանատիպ վաւերաթուղթերու տուփի մը
մեկ անկիւնը՝ Հայ կաթողիկէ Մխիթարեան
միաբանութեան Վիեննայի վանքին մէջ⁷⁹։

Պաշտօնական նամակագրութեան ձեւագ-
ծումով, երեսոյթով եւ դերով այս կաթողի-
կոսական նամակը էականօրէն յար եւ նման
է Հարիւրաւոր, եթէ ոչ Հազարաւոր այլ
կոնդակներու, որոնք հասած են մեզի⁸⁰։ Այ-
նուամենայնիւ, ի տարբերութիւն նոյն տե-
սակի այլ նամակներու, այս մեկը շատ ար-
տասովոր է, քանի որ կը պարունակէ ողոր-
մութեան նուէրներու առնչուող Հայ եկե-
ղեցիի ուսմունքներուն պարզացում եւ
դիւրմբոնելի բացատրութիւնը, ինչ որ
կ'օգնէ լուսարանելու կարգ մը գլխաւոր
Հաստատումներ՝ ինչ կը վերաբերի բարե-
պաշտութեան, ողորմութեան նուէրներու
եւ մշակոյթի հովանաւորութեան, որ առա-
ջագրած եմ նախորդ էջերուն մէջ։

Սուրբ Ստեփանոս նախավկայի մայր
եկեղեցին պատուհասած տագնապներուն
եւ լայնածաւալ վերանորոգութեան կարի-
քին մասին իր հօտին տեղեկացնելէ անմի-
ջապէս ետք կաթողիկոսը կը ներկայացնէ
իր պատուիրակն ու նուիրակը (ոմն Հայր
Մուքայէլ վարդապետը), ապա կ'անցնի
գործի։ Ան կը գրէ. «Արդ հոգեւոր որդիք
մեր, զի թեպէս ամենայն բարեգործու-
թիւնք մարդկան ընդունելի են առաջի աս-
տուծոյ բայց սակայն ողորմութիւն շնոր-
հելն բարձր 'ի դլուխ պարծի 'ի վերայ ամե-
նայն բարեգործութեանց մարդկան»⁸¹։

78 Սուրբ Ստեփանոս նախավկայի մայր եկեղե-
ցիին պատմութեան մասին տե՛ս Հախնազա-
րեան, *Արտագի երեք վանքերը*. յատկապէս
տասնութերորդ դարու մասին՝ էջ 218-220։ Տե՛ս
նաեւ **Hofrichter**, *Das Kloster Sdepannos Nacha-
wega* եւ **Hofrichter**, *Das Kloster Sdepannos Nacha-
wega in der iranischen Provinz*։

79 Փաստաթուղթը (No. 19 of Ms. 694b) պահուած է
խաւաքարտէ մեծ տուփի մը մէջ, որ կը պարու-
նակէ տասնեակներով անգին կոնդակներ եւ յա-
րակից ցիւթեր, որոնք առանձին էջերով մէկտե-
ղուած են եւ Հ. Ոսկեանի կողմէ բնորոշուած են
իբրեւ «Հաւաքածոյ, կոնդակներ եւ զանազանք»։
Տե՛ս Ոսկեան, *Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց*,
էջ 180-193։ Երախտապարտ եմ հայրեր Պօղոս
Գոճանեանին եւ Սիմոն Պալեանին, որոնք այս
փաստաթուղթերը հասանելի դարձուցին ինձի

2022-ի յուլիսին, երբ ուսումնասիրութեան նպա-
տակով Վիեննա ճամբորդած էի։ Նաեւ երախ-
տապարտ եմ օգնական հետազոտող շրջանա-
ւարտ ուսանողիս՝ Տանիէլ Օհանեանին, որ այս
հաւաքածոյին վրայ հրաիւրեց ուշադրութիւն։

80 Գրեթէ որեւէ ուսումնասիրութիւն չէ կատարուած
ամենուրեք տարածուած եկեղեցական նամակա-
գրութեան սերի՛ն՝ կոնդակներու վերաբերեալ։
Լաւ սահմանում մը կը պարունակէ Մխիթար,
Բաղդիրք հայկազեան լեզուի, էջ 471։ Տե՛ս նաեւ
Աւետիքեան եւ այլն. *Նոր բաղդիրք հայկազեան
լեզուի*, էջ 1115։ Բառարանային սահմանումներու
օգտակար, թէւ վերլուծումէ զուրկ հետազոտու-
թիւն մը կ'ընձեռէ՝ Գրիգորեան, *Կաթողիկոսա-
կան կոնդակները*։

81 Կոնդակ No. 19, Ms. 694b ։

Մատթէոսի աւետարանէն եւ Յովհաննէս Ոսկեբերանի (չորրորդ դարու Կոստանդնուպոլսոյ արքեպիսկոպոսը) գործերէն ուղղակի մէջբերումներ կատարելով կաթողիկոսը կը հասնի հարցին հոլթեան: Ան իր բարեպաշտ ունկնդիրներուն եւ ընթերցողներուն կը բացատրէ հայ եկեղեցիին կեցուածքը ողորմութեան նուէրներու եւ կրօնական գործերու հովանաւորութեան նկատմամբ: «Եւ ողորմութիւն տուողացն զվարձս բազմապատիկս պարգեւէ Աստուած,— կը գրէ ան,— քանզի տրօք ողորմութեան քաւէ տէր Աստուած զմեզսն մարդկան եւ արժանի առնէ յերկնից արքայութեանն եւ անթառամ սպակացն: Այլեւ տրօք ողորմութեան հանգիստ եւ արքայութիւն պարգեւէ տէր Աստուած ննչեցելոց [ազգականներ] ամենեցուն»⁸²: Կաթողիկոսը կը չեչտէ, որ հայկական աղօթատեղիներու կառուցումին կամ վերանորոգութեան համար կատարուած նուիրատուութիւնները «ընծայէն նուէրս եւ ողորմութիւնս առաւել հաճոյ եւ ընդունելի լինին առաջի աստուծոյ. վասն զի եկեղեցի է երկին կառուցեալ ՚ի վերա երկրի գուշակեալ սանդուխտն Յակոբայ որով հրեշտակք ՚ի յերկիր իջանեն եւ մարդիկք ՚ի յերկինս ելանեն. Եկեղեցի է յորում միշտ պատարագի Քրիստոս գառն աստուծոյ ՚ի փրկութիւն աշխարհի եւ ՚ի քաւութիւն մեղաց մարդկան»⁸³: Ան իր ուղերձը կ'աւարտէ ուղղակի ականարկելով պատարագի ընթացքին ննջեցեալներու հոգիներուն յիշատակումին.

«Վասն որոյ [լաւ պիտի ըլլար], եւ դուք սիրելիք մեր ՚ի սէրն Քրիստոսի եւ վասն յուսոյ արքայութեանն եւ ի սէր սրբոյն Ստեփաննոսի նախապկային [վանքին] (եւ մանաւանդ որ թեմ եւ վիճակ ոչ ունի) եւ ձեր ծաղկեալ որդւոց արեւուն մատաղ եթէ ինքն [Մուքայէլ վարդապետ] գայցէ եւ կամ զմի ոք ՚ի միաբանից իւրոյ

առաքեսցէ առ աստուածասիրութիւն ձեր: Արք եւ կանայք, ծերք եւ տղայք աղքատք եւ հարուստք զմիմեանս յորդորելով եւ միմեանց բարեաց պատճառ լինելով առատ եւ արգիւնաւոր տուրք եւ ողորմութիւն շնորհեցէք ՚ի ձեռն դորա. որ տարեալ շինիցեն զպարիսպն սրբոյն ստեփաննոսի վանիցն եւ կրկին պայծառացուցեալ զարդարեսցին հոգեւորական կարօք [այնտեղ] ՚ի փառս աստուծոյ եւ ՚ի պարծանս ձեր եւ ամենայն ազգիս Հայոց, որեւ ըստ տրոց եւ ողորմութեանց ձերոց միոյն բազմապատիկ ձեզ հատուցէ Քրիստոս Աստուածն մեր նաեւ որքան պաշտօն, պատարաք եւ սաղմոսերքութիւնք մատչեալ կատարի ի սուրբ վանքն Ստեփաննոսի ձեզ եւ ձեր ննջեցելոցն մեծ մասն եւ բաժին եղիցի»⁸⁴:

Կաթողիկոսին կոնդակը մեծապէս նշանակալից վաւերաթուղթ մըն է, որովհետեւ կը պարունակէ առանցքային տարրերէն մեկը հասկնալու, թէ ինչու՞ աւելի քան երկու դար Սպահանի Նոր Զուղայի արուարձանէն մեծահարուստ վաճառականներ պատրաստ էին հեռակայ առեւտուրով ձեռքբերած իրենց հարստութենէն մեծ բաժիններ ի սպաս դնելու այն բանին, որ անուանած եմ մշակութային արտադրութեան հովանաւորութեան փրկարար տնօրինում:

Յայտնապէս հեռակայ առեւտրականներ եւ սփիւռքի գաղութներուն տարածքին ջրուած անոնց առեւտուրի ցանցերը փոխարինած էին բազմաթիւ դերեր, ներառեալ մշակոյթի արտադրութեան հովանաւորութիւնը, որ ժամանակին արքունիքներ եւ պիստութիւններ, ինչպէս նաեւ հոգատէր ազնուականներ կը կատարէին հայերուն համար մինչեւ Կիլիկիոյ մէջ հայկական վերջին թագաւորութեան քայքայումը 1375-ին: Այս իրողութենէն մեկնած՝ չափազանց կարեւոր է հասկնալ, թէ վաճառականներ ինչ դրդապատճառներէ մղուած

82 Կոմդակ No. 19, Ms. 694b:

83 Կոմդակ No. 19, Ms. 694b:

84 Կոմդակ No. 19, Ms. 694b (ընդգծումը իմս է.— Ս.Ա.):

դարձած են մշակոյթի եւ կրօնի հովանաւորներ: Պրպտում մը, որուն ցարդ ըստ երեւոյթին չէ ձեռնարկուած գիտական ուսումնասիրութեան բնագաւառին մէջ: Հակառակ վաղ արդի ժամանակաշրջանին հայկական մշակութային եւ կրօնական պատմութեան մէջ իր կեդրոնական դերին՝ մշակոյթի հովանաւորութեան այս գործին հիմնական սկզբունքները չեն հետադատուած եւ նոյնիսկ մեծ մասամբ աննկատ մնացած են վաղ արդի հայոց պատմութեան ուսումնասիրութեան մէջ:

Սոյն շարադրանքը պիտի վաղ արդի հայ մշակոյթի հովանաւորութիւնը եւ բացայայտեց անոր յայտնութեան եւ անդենականի հիմքերը: Շեշտելու համար հոգիներու եւ անդրշիրմեան փրկութեան դերը մշակութային արտադրութեան անհրաժեշտ դրամագլուխ ստեղծելու մէջ եւ դայն զատորոշելու համար արքունական հաւաքականութիւններու բնորոշ քաղաքական կառոյցի վրայ հիմնուած հովանաւորութեան համոզմունքներէ՝ եկեղեցականներու եւ սփիւռքականներու հովանաւորութեան այս համակարգը սահմանած եմ իրեւ «մշակութային հովանաւորութեան փրկարար տնօրինում»: Մեկնելով այսպէս սկզբնաղբիւրներէ, ինչպէս՝ բազմաթիւ արխիւներէ, եկեղեցական կառոյցներէ եւ գերեզմանատուներէ, քննարկած եմ, թէ հիմնական գործօն մը, որ հայ վաճառականները մղած է նուիրատուութիւն կատարելու՝ պատուիրելով հայերէն տպագիր գիրքեր կամ վերանորոգելով հայկական եկեղեցիներ, այն համոզումն էր, որ հովանաւորութեան այսպիսի արարքներ պիտի օգնէին մշակոյթի հովանաւորին եւ անոր հանգուցեալ հարազատներուն հոգիներուն փրկութեան՝ Քրիստոսի երկրորդ գալուստին եւ Վերջին դատաստանի ժամանակ: Կարճ խօսքով՝ շեշտած եմ, որ յայտնութեան եւ հայ եկեղեցիի «միջին վիճակին», որ Գրիգոր Տաթեւացիի Գիրք հարցմանցի աստուածաբանական համառո-

տագրութեան մէջ սահմանուած է իրեւ կայանք (կայաններ, ոլորտներ կամ օթեւաններ), մէջ առկա հոգիներու յարութեան համոզմունքը առանցքային դեր կատարած է իրեւ մշակոյթի հովանաւորութեան արարքի խթան:

Յայտնութեանական այս աշխարհահայեացքին համաձայն, մշակոյթի հովանաւորութիւնը (ինչպէս ողորմութիւն նուիրելու աւելի ընդհանուր արարքը, որուն հետ կ'առնչուի) բարեբարին մահէն երկար ժամանակ ետք անոր հոգիին կ'ապահովէ աղօթքներ եւ յիշատակում՝ Քրիստոսի երկրորդ գալուստին առիթով: Այս փրկարար տնօրինութեան մէջ առանցքային դեր ունէր ննջեցեալներուն հոգիներուն համար աղօթելը պատարագի ընթացքին, առանձին լուութեան մէջ կամ շնչալով, ինչպէս նաեւ՝ յիշողութիւնը կամ յիշատակումը: Իրօք, կայանքի մէջ առկա հոգիներու համար աղօթելը կախեալ էր յիշողութեանէն, որ հաւաքականութեան բարեպաշտ անդամներուն կը փոխանցուէր կա՛մ յիշատակաբաններու մէջ արձանագրութեամբ կա՛մ հարթ մակերեսով տապանաքարերու վրայ վիճագրութեամբ կա՛մ եկեղեցիներու եւ գերեզմանատուներու մէջ այլ նուիրարեւումներով: Քաւարանի տարակարծութեամբ հռոմէական եկեղեցիին հակադրուած ըլլալով հանդերձ՝ վաղ արդի ժամանակներուն հայ առաքելական կամ լուսաւորչական եկեղեցիին աղօթքի, մշակոյթի հովանաւորութեան եւ հոգիի փրկութեան համոզմունքները յաճախ զարմանք պատճառած են հռոմէական եկեղեցիի քարոզիչներուն, որոնք կը ձգտէին դաւանափոխ ընել հայերը: Այսպէս՝ Փրանսացի քարոզիչ Փիթոն տը Թուռնըֆոր դրզուիչ պարբերութեան մը մէջ կը պատմէ հետեւեալը.

«Թէեւ հայերը չեն փափաքիր խօսքեր լսել քաւարանի մասին, սակայն անոնք առիթ չեն փախցներ աղօթելու դամբարաններու դիմաց եւ խօսքեր ըսելու հանգուցեալներու համար մատուցուող պատարագներու

ընթացքին: Թերեւս [պատճառը] անոնց ազահ կրօնաւորներն են, որոնք իրենց վարդապետութիւնները ջնջած ըլլալով՝ կը շարունակեն ուժի մէջ պահել խիստ շահաբեր գործառնութիւն մը: Այս կրօնաւորներուն մեծ մասին համաձայն, ո՛չ Դրախտ կայ, ո՛չ ալ՝ Դժոխք [...]: Հայ աստուածաբանութեան դաւանաբաններուն [Վարդապետ] մեծ մասը կը փափաքի հաւատալ, թէ հանդուցեալներուն հոգիները տիեզերական Դատաստանին կը սպասեն վայրի մը մէջ, որ կը տեղադրեն երկնի եւ երկրի միջեւ, ուր օր մը [յաւիտենական] փառք պարելու երանութիւնը կը փայփայեն, թէեւ նաեւ կը վախնան, որ կրնան դատապարտուիլ յաւիտենական տանջանքի⁸⁵»:

Բանալէճի նիւթ է, թէ արգեօք այստեղ ֆրանսացի ուղեւորին ոգեկոչած կայանքի վարդապետութիւնը կը միտէր (ինչպէս թողութիւն [selling indulgences] վաճառելու պարագային) գոհացնել զայն տարածող կրօնաւորներուն «ազահութիւնն ու ընչաքաղցութիւնը» եւ «ուժի մէջ պահել խիստ շահաբեր գործառնութիւն մը»: Նուազ վիճայարոյց է այն, որ հեռակայ մեծահարուստ առեւտրականներու մշակոյթի հովանաւորութեան միջոցով յիշելը, աղօթելը եւ ողորմութիւն տալը իրօք ալ նշանակալից դեր ունեցած են պետականազուրկ հայուն նիւթական՝ անհրաժեշտ աղբիւրներ ապահովելու մէջ, որպէսզի ան շարունակէ կենսական ծաւալութիւն մատուցել իր հօտին:

Մշակոյթի հովանաւորութեան, յիշատակի եւ հանդուցեալներուն համար աղօթքներու դերին վերաբերող աւելի լայն հաստատումները հիմնաւորելու միտող սոյն շարադրանքը կեդրոնացաւ վաղ արդի ժամանակաշրջանի մշակութային առարկաներու ներկայացուցչական երեք պարագաներու վրայ, որոնց հովանաւորութեան եւ արտադրութեան նպաստած է ջուղայեցի հեռակայ առեւտրականներու նիւթական

զօրակցութիւնը: Այս երեք պարագաներն են՝ հայերէն առաջին Աստուածաշունչին տպագրութիւնը Ոսկան Երեւանցիի կողմէ Ամսթերտամի մէջ 1666-1668-ին, Սուրբ Յովհաննէս Մկրտիչ Եկեղեցիին կառուցումն ու վերանորոգումը Պենկալիոյ Զինսուրա նաւահանգիստ քաղաքին մէջ յաջորդաբար 1695-ին եւ 1735-ին եւ հրատարակութիւնը նշանակալից մեկնութեան մը՝ Գիրք սաղմոսաց Դաւթին Աստրախանի մէջ 1798-ին: Իւրաքանչիւրը լաւագոյն օրինակ է փրկարար տնօրինութեան կիրառումին: Երեք պարագաներուն ալ Գաբրիէլ հրեշտակապետին եւ վերջին կամ «տիեզերական» դատաստանը ազդարարող անոր փողին վերաբերող յայտնութեանական աշխարհահայեացքը, ինչպէս նաեւ իրենց երկնային կայանքէն հոգիներու յարութիւնը կենսական գործօններ էին, որոնք կարելի կը դարձնէին մշակութային արտադրութեան հովանաւորութիւնը: Սոյն շարադրանքը փաստարկեց, որ աղօթքներու մէջ իրենց հոգիին յիշատակութեան, հետեւաբար երկնային փրկութեան ցանկութիւնը, պայման է, որ նիւթական աղբիւրներ նուիրելու մղող միակ պատճառը եղած ըլլայ մշակոյթի մեծահարուստ հովանաւորներու համար: Շատ յաճախ Ոսկան Երեւանցիի եղբոր՝ Աւետիս Ղլիճեցիի, Զինսուրայի բնակիչ Յովհաննէս դի Մարգարայի կամ Սուրաթի բնակիչ աղա Յովհաննէս Մինասեանի պէս վաճառականներ իրենց յայտնութեանական մտածելակերպին ընդելուզած են աշխարհիկ շարժառիթներ, ինչպէս՝ Պուրտէոյի բանաձեւած «ընկերային դրամալոլի» ձգտումը, որ կը ծառայէր բարձրացնելու վաճառականի մը դիրքն ու հեղինակութիւնը առեւտուրի նիւթեղէն աշխարհին մէջ: Անդրշիրիմեան բարեպաշտութիւնը եւ գործարարական հմտութիւնը յաճախ սերտօրէն ագուցուած [imbricated] էին վաղ արդի ժամանակաշրջանին, ինչպէս այսօր՝

85 Tournefort, *Relation*, p. 131.

ամերիկեան աւետարանական քրիստոնեայ աշխարհին մէջ:

Համառոտագրութիւն

Սոյն շարադրանքը նախափորձ մըն է անդրադառնալու վաղ արդի հայկական սփիւռքի տարածքին հեռակայ առեւտրականներու կողմէ մշակոյթի հովանաւորութեան հարցին: Արդեօք ինչո՞ւ հայ վաճառականներ փափաքած են հովանաւորել մշակութային արտադրութեան հսկայական գործեր, ինչպէս՝ եկեղեցիներու կառուցում եւ վերանորոգութիւն, դպրոցներու եւ տպարաններու հիմնադրութիւն եւ յատկապէս տպագիր գիրքերու պատուէրներ: Թէեւ գիտաշխատողներ ընդունած են, որ վաղ արդի ժամանակներուն, նոյնիսկ՝ աւելի վաղ, հայ առեւտրական համայնքը «իր եկամուտին նկատառելի մեկ մասը նուիրած է բարեպաշտ կամ բարեսիրական գործունէութեան», սակայն ըստ երևոյթին գոյութիւն չունին որեւէ գիտական բացատրութիւն, թէ ինչո՞ւ իրօք ալ այս էր պարագան:

Բացթողումին անդրադառնալու նպատակով սոյն շարադրանքը կ'առաջարկէ նոր հայեցակարգային ձեւաւորում (*conceptual model*) մը հայկական սփիւռքի տարածքին մշակութային արտադրութեան վաղ արդի հովանաւորութեան վերաբերեալ: Արխիւային անտիպ փաստաթուղթերու, ինչպէս՝ վերջին կտակներու եւ կտակարաններու, կոնդակներու, մեծ մասամբ չօգտագործուած նամակային թղթակցութեան, վաղ արդի տպագիր գիրքերու մէջ հրատարակուած յիշատակարաններու, Հնդկաստանի հայկական եկեղեցիներէն եւ գերեզմանատուներէն տապանադիրներու, ինչպէս նաեւ միջնադարեան աստուածաբան Գրիգոր Տաթեւացիի (ապրած է 1346-1409) մշակած վախճանաբանական տեսութեան ուշադիր ընթերցումով՝ սոյն շարադրանքը կը քննարկէ այն գաղափարը, թէ մշակութային արտադրութեան հովանաւորութեան մղիչ ուժ

հանդիսացած են այլազան դրդապատճառներ, ինչպէս՝ անդենականի մէջ հովանաւորին եւ անոր հարազատներուն հոգիին փրկութեան մտահոգութիւնը, որ գրեթէ անհրաժեշտ արարքով, նաեւ աւելի աշխարհիկ ձգտումներ, ինչպէս՝ առեւտրի աշխարհին մէջ հովանաւորին վայելած «ընկերային դրամադրութիւն» (*social capital*) կամ հեղինակութեան ուժին ուճացումը: Շարադրանքը դիտել կու տայ, թէ հոգիի փրկութեան մտահոգութիւնը՝ ննջեցեալներուն անունները յիշատակարաններու եւ հարթ տապանաքարերու արձանադրութիւններու մէջ յիշելով, հաւանաբար մշակոյթի հովանաւորութեան խորհրդաւոր արարքը խթանող ամենէն յատկանշական գործօններէն էր: Այս ձեւաւորումը կը կոչեմ «մշակոյթի հովանաւորութեան փրկարար տնօրինութիւն»՝ զայն տարբերելու համար մշակոյթի հովանաւորութեան աւելի պետականակեղրոն քաղաքական տնօրինութենէն:

Անգլերէն բնագրէն հայերէնի թարգմանեց Լուսիկ Կիւլոյեան-Սրապեան:

Մատենագիտութիւն

ԱՔՐԱՀԱՄԵԱՆ, Հայոց գիր եւ գրչութիւն = Ա.Գ. ԱՔՐԱՀԱՄԵԱՆ, Հայոց գիր եւ գրչութիւն, Երեւան, 1973:

ԱՂԱՆԵԱՆՑ, Դիւան հայոց պատմութեան = Գ.Ք. ԱՂԱՆԵԱՆՑ, Դիւան հայոց պատմութեան, Գիրք Թ., Յովսէփ կաթողիկոս Արղութեան, մաս Ա., 1778-1800, Թիֆլիս, 1911:

Aghassian – Kévonian, Le commerce arménien dans l'Océan Indien = M. Aghassian – K. Kévonian, Le commerce arménien dans l'Océan Indien aux 17e et 18e siècles, in D. LOMBARD – J. AUBIN (eds.), Marchands et hommes d'affaires asiatiques dans l'Océan Indien et la Mer du Chine, 13e-20e siècles, Paris, 1988, p. 155-181.

Anderson, An English Consul in Turkey = S.

- Anderson, *An English Consul in Turkey: Paul Rycout at Smyrna, 1667-1678*, Oxford, 1989.
- Anderson, *Imagined Communities* = B. Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, revised and extended 2nd ed., London – New York, NY, 1991.
- ԱՌԱՔԵԼԵԱՆ, Հայկական պատկերաքանդակները = Բ. ԱՌԱՔԵԼԵԱՆ, Հայկական պատկերաքանդակները IV-VII դարերում, Երևան, 1949:
- Arlen, *An Early-Eighteenth-Century Hmayil* = J.S. Arlen, *An Early-Eighteenth-Century Hmayil (Armenian Prayer Scroll)*, Introduction, Facsimile, Transcription and Annotated Translation by M.J. Sarkisian, Edited and With a Foreword by J.S. Arlen (*Sources for the Armenian Christian Tradition*, 1), New York, NY, 2022.
- Arlen, *An Unpublished Gospel Manuscript Colophon* (= J.S. Arlen, *An Unpublished Gospel Manuscript Colophon*) from a Private Collection in the United Kingdom, in *E-SAS: Entries of the Society for Armenian Studies*, September 18, 2022.
<http://entriessas.com/an-unpublished-gospel-manuscript-colophon/>
- Aslanian, 'A Ship with Two Rudders'? = S.D. Aslanian, 'A Ship with Two Rudders'? Gregorio di Girach-Mirman of Venice, *Global Armenian Trade Networks and Religious Ambiguity in the Age of Confessionalization*, in H.C. EVANS (ed.), *Art and Religion in Medieval Armenia*, New Haven, CT, 2022, p. 85-108.
- Aslanian, *Early Modernity and Mobility* = S.D. Aslanian, *Early Modernity and Mobility: Port Cities and Printers across the Armenian Diaspora, 1512-1800*, New Haven, CT, 2023.
- Aslanian, *From the Indian Ocean to the Mediterranean* = S.D. Aslanian, *From the Indian Ocean to the Mediterranean: The Global Trade Networks of Armenian Merchants from New Julfa*, Berkeley, CA, 2011.
- Aslanian, *Une vie sur plusieurs continents* = S.D. Aslanian, *Une vie sur plusieurs continents: Microhistoire globale d'un agent arménien de la Compagnie des Indes orientales (1666-1688)*, in *Annales: Histoire, Sciences Sociales*, 73 (2018/2019), 1, p. 19-56.
- ԱԽԵՏԻՔԵԱՆ ԵՒ ԱՅԼՈՒՆ, Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի = Գ. ԱԽԵՏԻՔԵԱՆ ԵՒ ԱՅԼՈՒՆ, Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, Վենետիկ, 1836:
- ԱՅՎԱԶԵԱՆ, Հայոց եկեղեցին = Ա. ԱՅՎԱԶԵԱՆ, Հայոց եկեղեցին XVIII դարի հայ ազատագրական շարժման քառուղիներում, Երևան, 2003:
- ԲԱՍՏԻՆԵԱՆ, *Ձեռագրերի յիշատակարաններ* = Հ. ԲԱՍՏԻՆԵԱՆ, *Ձեռագրերի յիշատակարաններ*, Հայ միջնադարեան գրականության ժանրեր, 1984, Երևան, էջ 400-401:
- ԲԱԼԴԱՐԵԱՆ, Կոստանդ Ջուղայեցի. Աշխարհածողով = Ս. ԲԱԼԴԱՐԵԱՆ, Կոստանդ Ջուղայեցի. Աշխարհածողով, Երևան, 2021:
- BARDAKJIAN – LA PORTA, *The Armenian Apocalyptic Tradition* = K. BARDAKJIAN – S. LA PORTA, *The Armenian Apocalyptic Tradition: A Comparative Perspective* (*Studia in Veteris Testamenti Pseudepigrapha*, 25), Leiden, 2014.
- ԲԱՐՍԻՒԴԱՐԵԱՆ – ԿԱՐԱՍԱՆԵԱՆ, *Հայկական գերեզմանական յուշարձանները* = Ս.Գ. ԲԱՐՍԻՒԴԱՐԵԱՆ – Գ.Հ. ԿԱՐԱՍԱՆԵԱՆ, *Հայկական գերեզմանական յուշարձանները եւ նրանց քանդակները*, «Պատմաքանասիրական Հանդես», 4 (1959), էջ 195-210:
- BHADRA, *Social Groups and Relations* = G. BHADRA, *Social Groups and Relations in the Town of Murshidabad*, in *Indian Historical Review*, 2 (1975), 2, p. 312-328.

- BOER, Loci memoriae – lieux de mémoire = P. BOER, Loci memoriae – lieux de mémoire, in A. ERLI – A. NÜNNING, in collaboration with S.B. YOUNG, Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook, Berlin, 2008, p. 19-25.
- BOURDIEU, The Forms of Capital = P. BOURDIEU, The Forms of Capital, in M. GRANOVETTER – R. SWEDBERG (eds.), The Sociology of Economic Life, 2nd ed., Boulder, CO, 2001, p. 78-92.
- BURT, Brokerage and Closure = R. BURT, Brokerage and Closure: An Introduction to Social Capital, Oxford, 2005.
- CARSWELL, Kütahya Tiles and Pottery = J. CARSWELL, Kütahya Tiles and Pottery from the Armenian Cathedral of St. James, Jerusalem, Oxford, 1972.
- Chaudhury, The Rise and Decline of Hughli = S. Chaudhury, The Rise and Decline of Hughli: A Port in Medieval Bengal, in Bengal Past and Present, 1967, January-June, p. 33-67.
- de Durand, Notes sur deux ouvrages de Grégoire de Tathew = G.-M. DE DURAND, Notes sur deux ouvrages de Grégoire de Tathew, in Revue des Études Arméniennes, N.S., 5 (1968), p. 175-197.
- DE DURAND, Une somme arménienne au XIVe siècle = G.-M. DE DURAND, Une somme arménienne au XIVe siècle, in Études d'histoire littéraire et doctrinale, ser. 4 (Publications de l'Institut d'Études Médiévales, 19), Montréal – Paris, 1968, p. 217-277.
- DER NERSESSIAN, Armenian Manuscripts = S. DER NERSESSIAN, Armenian Manuscripts in the Walters Art Gallery, Baltimore, MD, 1972.
- Ջալնքաղ շարական = Ջալնքաղ շարական յորում բովանդակին հոգեմուտագ պաշտօնեթութիւնք սուրբ եկեղեցոյ հայաստանաց ի փառաբանութիւն Աստուծոյ եւ ի մեծաբանս սրբոց նորա, Էջմիածին, 1833:
- FLEISCHER, A Mediterranean Apocalypse = C. FLEISCHER, A Mediterranean Apocalypse: Prophecies of Empire in the Fifteenth and Sixteenth Centuries, in Journal of the Social and Economic History of the Orient, 61 (2018), p. 18-90.
- GALANO, Conciliatio Ecclesiae Armenae = C. GALANO, Conciliatio Ecclesiae Armenae cum Romana, vol. 2, Rome, 1661.
- ԳԱԼԷՄՔԵԱՐԵԱՆ, Թաղէի երիցու պատմական մեկ գործքը (նոր ձեռագիր) = Գ. ԳԱԼԷՄՔԵԱՐԵԱՆ, Թաղէի երիցու պատմական մեկ գործքը (նոր ձեռագիր), «Համդէս Ամսօրեայ», 1 (1887), սիւն. 168-172, 194-197:
- GHOBRIAL, The Whispers of Cities = J.-P. GHOBRIAL, The Whispers of Cities: Information Flows in Istanbul, London, and Paris in the Age of William Trumbull, Oxford, 2013.
- Goitein, Letters of Medieval Jewish Traders = S.D. Goitein, Letters of Medieval Jewish Traders, translated from the Arabic with introductions and notes, Princeton, Princeton University Press, 1973.
- ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ, Կաթողիկոսական կոնդակները = Յ. ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ, Կաթողիկոսական կոնդակները որպէս վաւերագրեր, Էջմիածին, 10 (2009), էջ 88-94:
- GUREVICH, Popular and scholarly medieval cultural traditions = A.J. GUREVICH, Popular and scholarly medieval cultural traditions: notes in the margin of Jacques Le Goff's book, in Journal of Medieval History, 9 (1983), 2, p. 71-90.
- ՀԱՆՆԱԶԱՐԵԱՆ, Արտագի երեք վանքերը = Ա. ՀԱՆՆԱԶԱՐԵԱՆ, Արտագի երեք վանքերը, Երեւան, 2012:
- ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ, Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարանները = Խ. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ, Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարանները, Երեւան, 2019:
- HERZIG, The Armenian Merchants of New Julfa = E. HERZIG, The Armenian Merchants of

New Julfa, Isfahan: A Study of Premodern Asian Trade, Oxford, Ph.D., Saint Anthony's College, 1991.

HOFRICHTER, Das Kloster Sdepannos = H. HOFRICHTER, Das Kloster Sdepannos Nachawega in der iranischen Provinz Aserbaidshān, Diss. Erlangen, Rheinisch-Westfälische Technische Hochschule, 1971.

Hofrichter, Das Kloster Sdepannos Nachawega in der iranischen Provinz = H. Hofrichter, Das Kloster Sdepannos Nachawega in der iranischen Provinz Aserbaidshān, in *Revue des Études Arméniennes*, N.S., 9 (1972), p. 193-239.

ՅՈՎԱՆՆԻՍԵԱՆ, Յակոբ Դ. Զուղայեցի կաթողիկոսը = Ա. ՅՈՎԱՆՆԻՍԵԱՆ Յակոբ Դ. Զուղայեցի կաթողիկոսը եւ տաճկահայ նուիրակութեան խնդիրը, «Արարատ», 2-3 (1915), էջ 195-205:

ԻՇԽԱՆԵԱՆ, Հայ գրքի պատմութիւն = Ի. ԻՇԽԱՆԵԱՆ, Հայ գրքի պատմութիւն, Բատ. Ա. Հայտաագիր գիրքը 16-17-րդ դարերում, Երեւան, 1977:

ԿԱՆԱՅԵԱՆ, Էջմիածնի նուիրակութիւնը ժԸ դարում = Խ. ԿԱՆԱՅԵԱՆ, Էջմիածնի նուիրակութիւնը ժԸ դարում (Պատմական ակնարկ), Էջմիածին, 34 (1977), 2, էջ 48-54:

ԽԱՉԱՏՐԵԱՆ, Հայ եկեղեցու նուիրակութիւնը = Ա. ԽԱՉԱՏՐԵԱՆ, Հայ եկեղեցու նուիրակութիւնը (վարդապետական թեզ) Էջմիածին, 2003:

KELLY, Hell with Purgatory and Two Limbos = H.A. KELLY, Hell with Purgatory and Two Limbos: The Geography and Theology of the Underworld, in M. TOSCANO – I. MOREIRA (eds.), *Hell and Its Afterlife: Historical and Contemporary Perspectives*, Farnham, 2010, p. 121-136.

KOUYMJIAN, Dated Armenian Manuscripts = D. KOUYMJIAN, Dated Armenian Manuscripts as a Statistical Tool for Armenian History, in

Th.J. SAMUELIAN – M.E. STONE (eds.), *Medieval Armenian Culture: Proceedings of the Third Dr. H. Markarian Conference on Armenian Culture*, Philadelphia, PA, 1984, p. 425-438.

LA PORTA, 'The Theology of the Holy Dionysius' = S. LA PORTA, 'The Theology of the Holy Dionysius,' Volume III of Grigor Tat'ewats'i's Book of Questions: Introduction, Translation, and Commentary, Unpublished Doctoral dissertation, Harvard University, 2001.

LA PORTA, Gregory of Tat'ew = S. LA PORTA, Gregory of Tat'ew, in D. Thomas – Th. MALLET (eds.), *Christian-Muslim Relations. A Bibliographic History*, Vol. 5. 1300-1550, Leiden – Boston, MA, 2013, p. 229-238.

LE GOFF, The Birth of Purgatory = J. LE GOFF, The Birth of Purgatory, translated by A. Goldhammer, Chicago, IL, 1984.

MAHÉ, The Spirit of Early Armenian Printing = J.-P. MAHÉ, The Spirit of Early Armenian Printing: Development, Evolution and Cultural Integration, in R. KÉVORKIAN, *Catalogue des «incunables» arméniens (1511/1695) ou chronique de l'imprimerie arménienne (Cahiers d'orientalisme, IX)*, Geneva, 1986, p. vii-xxxii.

MARANCI, The Art of Armenia = Chr. Maranci, The Art of Armenia: An Introduction, Oxford, 2018.

Mauro, Merchant Communities, 1350-1750 = Frédéric Mauro, Merchant Communities, 1350-1750 in James D. Tracy (ed.), *The Rise of Merchant Empires: Long-distance Trade in the Early Modern World, 1350-1750* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990)

McCasland, Gabriel's Trumpet = S.V. McCasland, Gabriel's Trumpet, in *Journal of Bible and Religion*, 9 (1941), 3, p. 159-161.

McGuire, "Purgatory, the Communion of Saints, and Medieval Change," = Brian McGuire,

- “Purgatory, the Communion of Saints, and Medieval Change,” *Viator* 20 (1989): 61-84.
- ՄԻՐԻՋԱՆԵԱՆ, Հայաստանի միջնադարեան թաղման կառույցների պեղումները = Դ. ՄԻՐԻՋԱՆԵԱՆ, Հայաստանի միջնադարեան թաղման կառույցների պեղումները (անցեալը եւ ներկան) «Բանբեր Մատենադարանի», 31 (2021), էջ. 181-194:
- ՄԻՐԻՋԱՆԵԱՆ-ԱՂԱՅԵԱՆ, Հայաստանի X-XIII դարերի տապանաքարերի տիպաբանությունը = Դ. ՄԻՐԻՋԱՆԵԱՆ-Ա. ԱՂԱՅԵԱՆ Հայաստանի X-XIII դարերի տապանաքարերի տիպաբանությունը և առանձնայատկությունները, «Հայագիտական Հանդես», 1, 19 (2020), էջ 86-96:
- MIRZAIAN, A Short Record of Armenian Churches in India = A. MIRZAIAN, A Short Record of Armenian Churches in India, Calcutta, 1958.
- ՄԽԻԹԱՐ եւ այլն, Բաղդիք հայկազեան լեզուի = ՄԽԻԹԱՐ ԱԲԲԱՀԱՅՐ եւ այլն, Բաղդիք հայկազեան լեզուի, հատ. Ա. Վենետիկ, 1749:
- NORA, Between Memory and History = P. NORA, Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire, in *Representations*, 26 (1989), p. 7-24.
- Nora, Les lieux de mémoire = P. Nora (ed.), *Les lieux de mémoire*, 7 vols., Paris, 1984-1992.
- Nora, The Realms of Memory = P. Nora (ed.), *Realms of memory*, Rethinking the French Past, English language edition edited and with a foreword by L.D. Kritzman, translated by A. Goldhammer, 3 volumes, New York: Columbia University Press, 1996-1998.
- Orengo, Ov Dateos dow Elkeli = A. Orengo, Ov Dateos dow Elkeli. Le Disavvenure di un Mercante Armeno Nella Livorno del XVII Secolo, in *Gli Armeni lungo le strade d'Italia*, Livorno, 1998, p. 55-68.
- ՕՐՄԱՆԵԱՆ, *Տեղիք* աստուածաբանութեան = Մ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ. *Տեղիք* աստուածաբանութեան. տեսական աստուածաբանություն (յետ մահու հրատարակություն), Երուսաղեմ, տպարան Սրբոց Յակոբեանց, 1985:
- ՈՍԿԵԱՆ, *Մայր Յուզակ* հայերէն ձեռագրաց = Հ. ՈՍԿԵԱՆ *Մայր Յուզակ* հայերէն ձեռագրաց, Վիեննայի Մխիթարեան միաբանություն, հատ. Բ., Վիեննա, 1963:
- Pasulka, Catholic Views of the Afterlife = D.W. Pasulka, Catholic Views of the Afterlife, in C. Moreman (ed.), *The Routledge Companion to Death and Dying*, London, 2018, p. 5-13.
- Pifer, The Age of the Gharīb = M. Pifer, The Age of the Gharīb: Strangers in the Medieval Mediterranean, in K. Babayan – M. Pifer, *An Armenian Mediterranean: Words and Worlds in Motion*, New York, NY, 2018, p. 13-36.
- Putnam, Tuning In, Tuning Out = R. Putnam, Tuning In, Tuning Out: The Strange Disappearance of Social Capital in America, in *PS: Political Science and Politics*, 28, 4 (1995), p. 664-683.
- Rycaut, The Present State of the Greek and Armenian Churches = P. RYCAUT, The Present State of the Greek and Armenian Churches Anno Christi 1678, Written at the Command of His Majesty By Paul Ricaut, London, 1679.
- RUSSELL, Alphabets = J.R. Russell, Alphabets, in G.W. Bowersock – P.R.L. Brown – O. Grabar (eds.), *Late Antiquity: A Guide to the Postclassical World*, Cambridge, MA, 1999, p. 288-290.
- Russell, On the Origin and Invention of the Armenian Script = J.R. Russell, On the Origin and Invention of the Armenian Script, in *Le Muséon*, 107 (1994), 3-4, p. 317-333.
- Russell, The Armenian Magical Scroll = J.R. Russell, The Armenian Magical Scroll and Outsider Art, in *Iran and the Caucasus*, 15 (2011), p. 5-47.
- Sanjian, Colophons of Armenian Manuscripts =

- A.K. Sanjian, *Colophons of Armenian Manuscripts, 1301-1470: A Source for Middle Eastern History* (Harvard Armenian Texts and Studies, 2), Cambridge, MA, 1969.
- Sanjian, *The Historical Significance* = A.K. Sanjian, *The Historical Significance of the Colophons of Armenian Manuscripts*, in *Le Muséon*, 81 (1968), p. 181-195.
- Seth, *Armenians in India* = M. Seth, *The Armenians in India from the Earliest Times to the Present*, 2nd edition, Calcutta, 1937.
- Sirinian, *On the Historical and Literary Value* = A. Sirinian, *On the Historical and Literary Value of the Colophons in Armenian Manuscripts*, in V. Calzolari (ed.), *Armenian Philology in the Modern Era: From Manuscript to Digital Text* (Handbook of Oriental Studies, VIII, 23/1), Leiden – Boston, MA, 2014, p. 65-100.
- Sirinian, *Libri per il paradiso* = A. Sirinian, *Libri per il paradiso: aspetti di mentalità nei colofoni armeni del XIII secolo*, in *Orientalia Christiana Periodica*, 83 (2017), 2, p. 277-292.
- Smith, *An Eighteenth-Century Macao Armenian Merchant Prince* = C.T. Smith, *An Eighteenth-Century Macao Armenian Merchant Prince*, in *Revista de Cultura*, 6 (2003), p. 120-129.
- Stone, *Colophons in Armenian Manuscripts* = M.E. Stone, *Colophons in Armenian Manuscripts*, in E. Condello – G. De Gregorio (eds.), *Scribi e colofoni. Le sottoscrizioni di copisti dalle origini all'avvento della stampa. Atti del seminario di Erice, X Colloquio del Comité international de paléographie latine* (23-28 ottobre 1993) (Biblioteca del Centro per il collegamento degli studi medievali e umanistici in Umbria, 14), Spoleto, 1995, p. 463-471.
- Stone, *The Armenian Questions of St. Gregory* = M.E. Stone, *The Armenian Questions of St. Gregory. A Text descended from 4 Ezra: Edition of Recension I*, in *Le Muséon*, 131 (2018), 1-2, p. 141-172.
- Subrahmanyam, *Connected Histories* = S. Subrahmanyam, *Connected Histories: Notes towards a Reconfiguration of Early Modern Eurasia*, in *Modern Asian Studies*, 31 (1997), 3, p. 735-762.
- Subrahmanyam, *Turning the Stones Over* = S. Subrahmanyam, *Turning the Stones Over: Sixteenth Century Millenarianism from the Tagus to the Ganges*, in *The Indian Economic and Social History Review*, 40 (2003), 2, p. 129-161.
- ՏԱԹԵՒԱՑԻ, Գիրք հարցմանց = ԳՐԻԳՈՐ ՏԱԹԵՒԱՑԻ, Գիրք հարցմանց, Կոստանդնուպոլիս, 1729:
- TCHAKERIAN, *Les monuments crucifères à stèle* = S. TCHAKERIAN, *Les monuments crucifères à stèle quadrilatérale en Arménie et en Ibérie dans l'Antiquité tardive*, Ph.D., Université Paris I Panthéon-Sorbonne, 2022.
- TCHAKERIAN, "Toward a detailed typology," = SIPANA TCHAKERIAN, "Toward a detailed typology: four-sided stelae in Early Christian South Caucasus," *Convivium* vol. 3 supplement, (2016): 124-143.
- ՏԷՐ ՅՈՎՀԱՆԵԱՆՑ, Պատմութիւն Նոր Զողայու = Յ. ՏԷՐ ՅՈՎՀԱՆԵԱՆՑ, Պատմութիւն Նոր Զողայու որ յԱսպահան, հատ. Ա., Նոր Զողա, 1881:
- TOURNEFORT, *Relation* = M. PITTON DE TOURNEFORT, *Relation d'un voyage au Levant, fait par ordre du Roi*, Amsterdam, 1718.
- Uluhogian, *Un rotolo manoscritto inedito* = G. Uluhogian, *Un rotolo manoscritto inedito del Museo Storico di Sofia*, in *Atti del Terzo Simposio Internazionale di Arte Armena, Venezia/San Lazzaro*, 1984, p. 605-614.
- Van Elverdinghe, *Modèles et copies* = E. Van Elverdinghe, *Modèles et copies. Étude d'une formule des colophons de manuscrits arméniens, VIIIe-XIXe siècles* (Corpus

Scriptorum Christianorum Orientalium, 698; Subsidia, 146), Louvain, 2022.

Van Elverdinghe, A Child in Zion = E. Van Elverdinghe, "A Child in Zion": The Scriptural Fabric of Armenian Colophons, in R. Ceulemans – B. Crostini (eds.), *Receptions of the Bible in Byzantium: Texts, Manuscripts, and Their Readers* (Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Byzantina Upsaliensia, 20), Uppsala, 2021, p. 141-162.

ՈՍԿԱՆԵԱՆ-ԿՈՐԿՈՏԵԱՆ-ՍԱԻԱԼԵԱՆ,
Հայ գիրքը 1512-1800 = Ն.Ա. ՈՍԿԱ-

ՆԵԱՆ-Ք.Ա. ԿՈՐԿՈՏԵԱՆ-Ա.Մ. ՍԱԻԱ-
ԼԵԱՆ (հեղ.), Հայ գիրքը 1512-1800 թուա-
կաններին. հայ հնատիպ գրքի մատենա-
գիտություն, Երեւան, 1988:

ZAKARIAN, Remembering the Living and the Dead = D. ZAKARIAN, Remembering the Living and the Dead in Armenian Colophons: The Case of Bodleian MS Marsh 438 (I-III), in C.D. BAHL □ S. HANß (eds.), *Scribal Practice and the Global Cultures of Colophons, 1400-1800*, London, 2022, p. 241-258.